

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

PANOPTIKON: NADZOR U XXI STOLJEĆU – STUDIJA
SLUČAJA BOSNE I HERCEGOVINE
magistarski rad

Kandidat:

Sanjin Mahmutović

Broj indeksa: 460/II-SOC

Mentor:

doc. dr. Amer Osmić

Sarajevo, juni 2022.

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**
UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

PANOPTIKON: NADZOR U XXI STOLJEĆU – STUDIJA
SLUČAJA BOSNE I HERCEGOVINE
magistarski rad

Kandidat:

Sanjin Mahmutović

Broj indeksa: 460/II-SOC

Mentor:

doc. dr. Amer Osmić

Sarajevo, juni 2022.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Metodološki okvir istraživanja.....	2
2.1. Izbor i definiranje problema istraživanja.....	2
2.2. Određivanje područja znanstvene analize	2
2.3. Definiranje pojmova i pojmovna analiza.....	2
2.4. Određivanje ciljeva istraživanja	4
2.5. Postavljanje hipoteza	5
2.6. Identifikacija i klasifikacija varijabli	5
2.7. Operacionalizacija varijabli	6
2.8. Utvrđivanje nacrt istraživanja.....	6
3. Panoptikon – definiranje pojma	6
3.1. Nadziranje i kažnjavanje	7
3.2. Panoptikon.....	12
3.3. Kultura stvarne virtualnosti	16
3.4. Kanali nadzora i kontroliranja u cyber prostoru	17
3.5. Paradoks privatnosti	22
3.6. Pravo na privatnost u cyber prostoru	24
4. Rezultati anketnog istraživanja	26
5. Diskusija.....	62
6. Zaključak.....	68
7. Literatura	70
8. Biografija kandidata	72
Izjava o autentičnosti rada.....	74

Popis grafikona i tabela

Grafikon 1. Ispitanici na osnovu spola

Grafikon 2. Ispitanici na osnovu životne dobi

Grafikon 3. Ispitanici na osnovu stepena stečenog obrazovanja

Grafikon 4. Ispitanici prema tipu prebivališta

Grafikon 5. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu

Grafikon 6. Da li ste ikada bili žrtva cyberbullyinga?

Grafikon 7. Da li poznajete nekoga ko je bio žrtva cyberbullyinga?

Grafikon 8. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži?

Grafikon 9. Na kojim društvenim mrežama imate otvorene korisničke naloge?

Grafikon 10. Koje informacije/sadržaji o vama su dostupni na vašim nalozima na društvenim mrežama?

Grafikon 11. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama?

Grafikon 12. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama?

Grafikon 13. Općenito sam zabrinut/a za svoju privatnost.

Grafikon 14. Otkrivanje ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama je rizično

Grafikon 15. Plašim se da bi neovlaštene osobe mogle pristupiti mojim ličnim podacima preko interneta i društvenih mreža.

Grafikon 16. Obično mi smeta kada se od mene traže moji lični podaci.

Grafikon 17. Zabrinut/a sam da se prikuplja previše podataka o meni.

Grafikon 18. Izbjegao/la sam posjetiti određenu internetsku stranicu iz straha da bi mogla zaraziti moj računar ili kompromitirati moje lične podatke.

Grafikon 19. Odlučio/la sam odustati od započete internetske kupovine jer nisam bio siguran/na šta će se dogoditi s mojim podacima.

Grafikon 20. Odlučio/la sam odustati od registracije na određenu internetsku stranicu jer se od mene tražilo davanje ličnih podataka koje nisam bio/la spreman dati.

Tabela 1. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu (spol)

Tabela 2. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu (dobna skupina)

Tabela 3. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu (obrazovanje)

Tabela 4. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu (tip prebivališta)

Tabela 5. Da li ste ikada bili žrtva cyberbullyinga? (spol)

Tabela 6. Da li ste ikada bili žrtva cyberbullyinga? (dobna skupina)

Tabela 7. Da li ste ikada bili žrtva cyberbullyinga? (obrazovanje)

Tabela 8. Da li ste ikada bili žrtva cyberbullyinga? (tip prebivališta)

Tabela 9. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži? (spol)

Tabela 10. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži? (dobna skupina)

Tabela 11. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži? (obrazovanje)

Tabela 12. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži? (tip prebivališta)

Tabela 13. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama? (spol)

Tabela 14. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama? (dobna skupina)

Tabela 15. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama? (obrazovanje)

Tabela 16. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama? (tip prebivališta)

Tabela 17. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama? (spol)

Tabela 18. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama? (dobna skupina)

Tabela 19. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama? (obrazovanje)

Tabela 20. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama? (tip prebivališta)

Tabela 21. Pouzdanost skale zabrinutosti za privatnost

Tabela 22. Pouzdanost bihevioralne skale ponašanja na internetu

Tabela 23. Općenito sam zabrinut/a za svoju privatnost.

Tabela 24. Otkrivanje ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama je rizično

Tabela 25. Plašim se da bi neovlaštene osobe mogle pristupiti mojim ličnim podacima preko interneta i društvenih mreža.

Tabela 26. Obično mi smeta kada se od mene traže moji lični podaci

Tabela 27. Zabrinut/a sam da se prikuplja previše podataka o meni.

Tabela 28. Izbjegao/la sam posjetiti određenu internetsku stranicu iz straha da bi mogla zaraziti moj računar ili kompromitirati moje lične podatke.

Tabela 29. Odlučio/la sam odustati od započete internetske kupovine jer nisam bio siguran/na šta će se dogoditi s mojim podacima.

Tabela 30. Odlučio/la sam odustati od registracije na određenu internetsku stranicu jer se od mene tražilo davanje ličnih podataka koje nisam bio/la spreman dati.

Tabela 31. Paradoks privatnosti

1. Uvod

U savremenom dobu korištenje interneta i društvenih mreža postalo je sastavni dio svakodnevnice. Mnoge društvene sfere su na neki način pronašle svoje mjesto unutar *cyberspacea*. Shodno tome, slobodno možemo reći da u vremenu u kojem živimo, u *cyberspaceu* se odvijaju mnogi društveni procesi. Mediji, obrazovanje, umjetnost i politika su neke od društvenih sfera čiji se procesi odvijaju i u *cyberspaceu*. Također, razvoj tehnologije omogućio je ljudima da pomoću pametnih telefona, pametnih satova i sl. budu stalno prisutni u *cyberspaceu*, bez obzira na vrijeme ili mjesto na kojem se nalaze.

Sve navedeno otvorilo je nove mogućnosti nadziranja stanovništva. Korištenjem interneta i društvenih mreža, ljudi svjesno ili nesvjesno, ostavljaju svoje lične podatke na različitim internetskim stranicama. Na taj način, omogućeno je stvaranje baza podataka o ljudima putem *cyberspacea* i nadziranje ljudi na jedan novi način. U ovom radu, nastojat ćemo koncept *panoptizma*, kojeg je razvio Michel Foucault, dovesti u vezu sa internetom i društvenim mrežama, tj. analizirat ćemo načine na koje je omogućeno nadziranje populacije unutar *cyberspacea*.

Rad se sastoji od teorijskog i empirijskog dijela. U prvom dijelu, nastojat ćemo predstaviti sve relevantne radove koji se odnose na nadzor u društvu. Temeljna literatura u ovom radu je knjiga Michela Foucaulta *Nadzor i kazna: rađanje zatvora* u kojoj je autor i konstruirao koncept *panoptikona* kao mehanizma sprovođenja moći. Također, analizirat ćemo i radove drugih autora koji su tretirali fenomen *panoptizma* u savremenom dobu. Pažnju ćemo posvetiti i studijama koje se nisu direktno bavile ovim fenomenom, ali koje se mogu na neki način dovesti u vezu s njim i pomoći nam da steknemo bolji uvid u navike korisnike interneta i društvenih mreža u kontekstu otkrivanja ličnih podataka i nadzora u *cyberspaceu*.

U empirijskom dijelu istraživanja provjerit ćemo da li su ispitanici svjesni nadzora koji se nad njima provodi na *cyberspaceu*: kakve su navike korisnika interneta i društvenih mreža u Bosni i Hercegovini, te kakvi su njihovi stavovi i iskustva po tom pitanju. Također, utvrdit ćemo da li postoje razlike među ispitanicima po tom pitanju na osnovu socio-demografskih obilježja.

Potrebno je istaći i to da ovaj rad može poslužiti kao inicijalna studija u kontekstu *panoptizma* u *cyberspaceu* u Bosni i Hercegovini, s obzirom na to da se radi o fenomenu koji zaslužuje mnogo šire i detaljnije analize.

2. Metodološki okvir istraživanja

2.1. Izbor i definiranje problema istraživanja

Ulaskom u treću dekadu XXI stoljeća globalno društvo karakteriziraju veoma povoljni uslovi za nadziranje šireg stanovništva. Tome je u velikoj mjeri pridonio tehnološki razvoj proteklih desetljeća. Ovaj rad se temelji na teoriji *panoptikona* koju je konceptualizirao Michel Foucault na osnovu radova Jeremyja Benthama. U radu ćemo nastojati primijeniti Foucaultovu teoriju na neke segmente društvenih tokova XXI stoljeća i savremene tehnologije kao kanala koji omogućava intenziviranje nadzora populacije. Foucault je smatrao da je kroz koncept panoptikona omogućen detaljni nadzor i kontrola stanovništva u svim dijelovima društvene zbilje kao što su obrazovanje, zdravstvo, rad i sl. Polazna tačka našeg istraživanja je pretpostavka da su savremene tehnologije, razvoj interneta i sve veća digitalizacija društva stvorili nove kanale za nadziranje populacije. U ovom radu ćemo ispitati koliko su građani Bosne i Hercegovine svjesni izloženosti nadziranju u *cyber* prostoru, tako da problemsko pitanje glasi: „**Da li su građani Bosne i Hercegovine svjesni izloženosti nadzoru u cyber prostoru?**“. Neki autori su konceptualizirali panoptikon u savremenom dobu, kao naprimjer Guy Standing u knjizi *Prekarijat: nova opasna klasa* (2011). S obzirom na to da je nadziranje u savremenom dobu poprimilo novu dimenziju, smatramo da je potrebno istražiti njegovo prisustvo u Bosni i Hercegovini na osnovu radova autora koji su se prije nas bavili ovim problemom.

2.2. Određivanje područja znanstvene analize

U centru našeg istraživanja nalazi se pojam *panoptikon*, pa je područje naše znanstvene analize prvenstveno disciplinarno - sociološko, ali s obzirom na složenost društvene zbilje i na samu formulaciju, te ciljeve istraživanja, naš rad možemo okarakterizirati kao interdisciplinarno istraživanje sa područja sociologije, prava, psihologije i komunikologije.

2.3. Definiranje pojmova i pojmovna analiza

Panoptikon – „PANOPTIZAM (sveviđenje) Riječ dolazi od J. Benthama koji je 1791. osmislio *panoptikon* (engl. *panopticon*), kružnu građevinu koja služi kao institucionalni objekat za novi tip zatvora. U njenom središtu se nalazi 'inspection house' ili središnji toranj iz kojeg se vidi svaki dio zatvora, a u njemu su smješteni čuvari-osmatrači. U tom objektu čuvari imaju potpuni vizualni nadzor nad svim zatvorenicima, tj. 'sve vide'. To je jedna totalna institucija. Kasnije je M. Foucault razvio koncept panoptizma u knjizi *Nadzor i kazna* da bi opisao oblike

racionalnog, detaljnog i birokratskog nadzora u školama, tvornicama, bolnicama, tržišnim centrima, aerodromima, zdravstvenim ustanovama itd“ (Lavić, 2014:516).

Kontrola – „(fr. *contrôle* – pregled, nadzor, provjeravanje) podrazumijeva, u organizacionom značenju, *praćenje* i *nadzor* izvršenja planiranih ciljeva i zadataka u skladu sa utvrđenim zahtjevima, mjerilima i propisima (kako god je u pitanju rad pojedinca, tako i rad širih organizacionih sistema, čak i rad mašina). Ovaj termin označava i mogućnost uticaja na nekoga ili na neki proces u društvu, a vrlo često se koristi da bi se naglasili elementi funkcije vlasti u tome. Osnovna svrha kontrole je da blagovremeno otkloni sve elemente koji mogu negativno uticati na unaprijed isplaniranu aktivnost. Šire značenje ima *društvena* kontrola koja je razvijena u američkoj sociologiji od strane E. Rossa, Cooleya, Thomasa i Parsonsa koji se bave proučavanjem uticaja porodice, komšiluka, štampe i drugih sredstava masovnih komuniciranja, te smatraju taj uticaj oblicima društvene kulture“ (Lavić, 2014:385-386).

Cyberspace – „(engl. umjetni, virtualni prostor) ili *sajberprostor/kiberprostor* je virtualni informacijski prostor koji nastaje u kontaktu čovjeka i kompjutera. Pojmom se misli na niz tehnologija koje imaju zajedničku sposobnost da simuliraju okoline unutar kojih ljudska bića mogu biti u interakciji. Neki autori radije govore o 'kompjuterski posredovanoj komunikaciji'. (S. Jones) U tom prostoru podaci su tako formirani da onome ko se njima koristi daju privid kontrole, premještanja i pristupanja informacijama, pri čemu se može biti povezano (umreženo) s velikim brojem korisnika. Virtualna stvarnost predstavlja krajnje proširenje tog procesa i akteru nudi čisti informacijski prostor nastanjen različitim kibernetским automatima koji osiguravaju da se korisnik potpuno uklopi u artificijelnu okolinu“ (Lavić, 2014:128).

Nadzor (engl. *surveillance*) – „Pojam koji je danas najviše povezan sa Michel Foucaultom i promatra se kao aspekt disciplinske moći kroz koja društva kontroliraju i reguliraju svoje stanovništvo. Njegova najpoznatija rasprava je u djelu *Nadzor i kazna*, gdje raspravlja o ideji modela zatvora 'panoptikon', gdje je svaki zatvorenik pod stalnom prismotrom sa centralne tačke. Ovaj pristup zauzeli su mnogi autori koji su nastojali ispitati rast elektronskog, ali i drugih vrsta nadzora u savremenim društvima“ (Scott, 2014:743).

Digitalno društvo – „narastajući društveni trend stvaranja zajednice zasnovane na digitalizaciji, bitno drugačijih oblika komunikacije novih medija, prije svega interneta, nastalih na prijelazu iz informativnog u postinformativno doba čiji začetak već egzistira u sferi virtualne realnosti. 'Virtualna realnost' u svojoj osnovi kontradiktoran je pojam koji možemo razumjeti kao novu konfiguraciju svijeta koja predstavlja nove tehnologije kao novi oblik diskursa.

'Virtualna realnost' određena je ovim parametrima: akronično vrijeme, paraprostor i simulacija. (Marina Gržinić, 1998). Digitalno društvo koje se naziva još i Network društvom (*Network Society*) započelo je sa stvaranjem network zajednice u medijskim mrežama koje dopunjuju ili zamjenjuju socijalne zajednice zasnovane na tradicionalni obrascima face to face i mas-komunikacije. Network društvo (*Network Society*) termin je kojim Jan van Dijk označava narastajući društveni trend u medijskim mrežama i proces prelaska modernog društva u novi oblik zajednice. Digitalno društvo je virtualna zajednica koja, iako se stvara, i egzistira u realnom vremenu, čiji su članovi prostorno udaljeni. Zbog toga ova zajednica nije istinska zajednica u smislu tradicionalnog poimanja, već je to *simulirana* zajednica. Pritom se često uzima internet kao paradigma koja može pokazati suodnos virtualne stvarnosti i hiperteksta u budućnosti. To je, najzad, odnos zajedničkog posezanja u prostor i vrijeme s mogućnošću oblikovanja kibernetičkih zajednica. Tačnije, ona nastaje i egzistira u komunikacijskoj sferi, gdje su međusobne veze njenih članova i najjače, dok u realnom prostoru one slabe, pa čak i nestaju“ (Lavić, 2014:156-157).

2.4. Određivanje ciljeva istraživanja

Dobijeni rezultati će nam dati bolji uvid u svijest građana o nadzoru u *cyber* prostoru, što će omogućiti dalju edukaciju stanovništva o izloženosti njihove privatnosti vanjskim faktorima. Također, cilj nam je i da naše istraživanje zainteresira druge istraživače društvenih znanosti i da im ovaj rad bude od koristi u njihovom radu i istraživanju nadzora i kontrole. Kada je riječ o spoznajnim ciljevima, nakon analize dostupnog sadržaja i provedenog istraživanja nastojat ćemo opisati nadzor stanovništva u osnovnim dijelovima društva s fokusom na *cyber* prostor na temelju Foucaultovog poimanja panoptikona, kao i stanje stanovništva Bosne i Hercegovine po pitanju izloženosti nadzoru u *cyber* prostoru. Također, na osnovu empirijskog dijela istraživanja, nastojat ćemo opisati u kojoj mjeri su građani svjesni njihove izloženosti nadzoru. Ovaj znanstveni cilj nameće definiranje generalne hipoteze u nastavku, pri čemu se zavisna varijabla odnosi na *svijest o izloženosti nadzoru u cyber prostoru*. Potom, izvršit ćemo klasifikaciju generalne hipoteze s obzirom na nezavisnu varijablu tako što ćemo mjeriti svijest o izloženosti nadzoru različitih socio-demografskih grupa (dob, spol, stepen stečenog obrazovanja, tip prebivališta). S obzirom na predviđeni nacrt istraživanja, nastojat ćemo utvrditi povezanost između nezavisne varijable (građani Bosne i Hercegovine) i zavisne varijable (svijest o izloženosti nadzoru u *cyber* prostoru).

2.5. Postavljanje hipoteza

U središtu Foucaultovog rada o panoptikonu su pojmovi *nadzor* i *kontrola*, ali u našem istraživanju ćemo ispitivati *svijest o izloženosti nadzoru*, budući da smatramo da se kontroliranje u ovom slučaju ne može ispitati jer nemamo pristup indikatorima koji bi nam dali uvid u kontroliranje građana Bosne i Hercegovine. Mi ćemo u našem istraživanju kontroliranje obraditi analizom dostupnog sadržaja, te isto nećemo mjeriti iz navedenog razloga. U skladu sa znanstvenim ciljevima, u istraživanju koje planiramo provesti generalna hipoteza glasi:

GH: „Građani Bosne i Hercegovine svjesni su izloženosti nadzoru u *cyber* prostoru.“

Kao što smo obrazložili u ciljevima istraživanja, pored generalne hipoteze, provjerit ćemo i razrađujuće hipoteze u odnosu na spol, dob, stepen stečenog obrazovanja i tip prebivališta ispitanika.

KH1: Nema veće razlike u svijesti o nadzoru u *cyber* prostoru s obzirom na spol ispitanika.

KH2: Ispitanici mlađi od trideset i šest godina su u većoj mjeri svjesni izloženosti nadzoru u *cyber* prostoru od starijih ispitanika.

KH3: Ispitanici sa višom stručnom spremom, visokom stručnom spremom i doktoratom su u većoj mjeri svjesni izloženosti nadzoru u *cyber* prostoru od ispitanika sa završenom samo osnovnom školom, trogodišnjom srednjom školom i četverogodišnjom srednjom školom.

KH4: Nema veće razlike u svijesti o nadzoru u *cyber* prostoru s obzirom na tip prebivališta ispitanika.

2.6. Identifikacija i klasifikacija varijabli

U slučaju generalne hipoteze zavisna varijabla je *svijest o izloženosti nadzoru u cyber prostoru*, dok je nezavisna varijabla *građani Bosne i Hercegovine*. Zavisna varijabla je kvantitativna, a s obzirom na smjer kretanja je unipolarna. Nezavisna varijabla je kvalitativna, kao i nezavisne varijable u kolateralnim hipotezama (*spol, dob, stepen stečenog obrazovanja i tip prebivališta*).

2.7. Operacionalizacija varijabli

Danas većina građana u Bosni i Hercegovini prilikom obavljanja svakodnevnih aktivnosti koristi savremene elektronske uređaje. Sve veći broj njih koristi, naprimjer, usluge mobilnog ili elektronskog bankarstva pri čemu su njihove transakcije vidljive u virtualnom prostoru. Također, pametni telefoni, koje danas koristi većina građana Bosne i Hercegovine, nude niz usluga koji narušavaju privatnost građana, kao što su prikupljanje podataka, usluga lokacije ili snimanje audio zapisa. Građani kreiraju veliki broj naloga na raznim *cyber* platformama na kojima ostavljaju mnoge lične podatke. Također, društvene oblasti kao što su zdravstvo, rad i obrazovanje se sve više digitaliziraju i na taj način lični podaci građana sve su dostupniji u *cyberspace*-u, što omogućava nadziranje građana i njihovih aktivnosti. Sve navedeno su kanali putem kojih građani mogu biti izloženi nadziranju. U ovom slučaju, generalnu hipotezu ćemo ispitati tako što ćemo se fokusirati na način na koji građani Bosne i Hercegovine koriste društvene mreže i internet, u kojoj mjeri otkrivaju svoje lične podatke, kako ocjenjuju zaštitu vlastitih podataka, te da li su zabrinuti za svoju privatnost.

2.8. Utvrđivanje nacrtu istraživanja

Anketno istraživanje sprovedeno je *online* u periodu od 29. 4. 2022. do 11. 5. 2022. godine i obuhvatilo je 645 ispitanika. Anketni upitnik kreiran je pomoću *Google*-ove usluge *Google Forms*, te je podijeljen u više grupa na društvenim mrežama koje koriste građani iz cijele Bosne i Hercegovine, građani oba spola i građani svih životnih dobi. Anketni upitnik poslan je i većem broju osoba putem elektronske pošte i servisa komunikacije koje nude društvene mreže. Također, uz dijeljenje anketnog upitnika i molbu za sudjelovanje u istraživanju, upućena je i molba za daljim dijeljenjem anketnog upitnika građanima Bosne i Hercegovine. Shodno tome možemo reći da se radi o prigodnom uzorku. Po završetku anketiranja ispitanika, upitnici su izvezeni u program *Excel* gdje su pripremljeni za daljnju obradu u *SPSS*-u (v. 26). S obzirom na navedeno, naš nacrt istraživanja je *transverzalni* i *studija slučaja* (Bosna i Hercegovina), a u istraživanju ćemo se koristiti *statističkom metodom*.

3. Panoptikon – definiranje pojma

Riječ *panoptikon* (engl. *panopticon*) po prvi put je upotrijebio Jeremy Bentham 1791. godine, a pojam je bio naziv za novi tip zatvora. Pojam je kasnije u sociološkom diskursu konceptualizirao francuski filozof i sociolog Michele Foucault kroz djelo *Nadziranje i kažnjavanje: rađanje zatvora* kako bi opisao nadziranje u društvenim institucijama (Lavić, 2014). Foucault u tom djelu govori o značajnim promjenama u načinu kažnjavanja prijestupnika

i reformama u zatvorskom sistemu. S ciljem zauzimanja adekvatnog okvira u našem istraživanju, potrebno je predočiti pojedine segmente pomenutog Foucaultovog dijela, te na koji način je konstruirao pojam *panoptikon* u sociološkom diskursu.

3.1. Nadziranje i kažnjavanje

Na samom početku knjige Foucault opisuje dva različita stila kažnjavanja. U prvom slučaju radi se o javnom mučenju i pogubljenju osuđenika Robert-Françoisa Damiensa, koje se odigralo u Parizu 1757. godine. Prije samog pogubljenja, Damiens je mučen na najsurovije načine koji su poznati čovjeku: kliještima su mu otkidani komadi mesa, na rane mu je posipano rastaljeno olovo, vosak i smola, da bi njegovo tijelo na kraju bilo raskomadano na četiri dijela pomoću konja i spaljeno (Foucault, 1994). Nakon toga, Foucault prilaže uredbu kojom je preciziran dnevni raspored aktivnosti osuđenika u *Domu mladih zatvorenika* u Parizu. Prema uredbi, svaki segment života osuđenika određen je rasporedom: kada počinje radni dan i koliko dugo traje, kada i na koji način se obavlja molitva, kada zatvorenici imaju obrok i sl. Pravila su do te mjere precizirana da osuđenici najosnovnije aktivnosti, kao što su jutarnje ustajanje iz kreveta i polazak na počinak, ne mogu obavljati dok za to ne dobiju *znak*: „Na prvi zvuk bubnja, zatvorenici moraju u tišini ustati i obući se, dok nadzornik otvara vrata na ćelijama. Na drugo bubnjanje, moraju biti na nogama i napraviti postelju. Na treće, svrstavaju se u red radi odlaska u kapelicu gdje se obavlja jutarnja molitva. Između svakog bubnjanja postoji razmak od pet minuta“ (Foucault, 1994, str. 6). Opisivanjem ova dva stila, Foucault nastoji ukazati na veliku razliku u načinu kažnjavanja u vremenskom razmaku kraćem od jednog stoljeća.

U prelazu sa 18. na 19. stoljeće dolazi do reforme u sistemu kažnjavanja prestupnika u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama. Reforme su donijele mnoge promjene, ali Foucault naglašava onu koja se odnosi na *prestanak mučenja*. U ovom slučaju, radi se o prestanku mučenja *tijela*. Reformom je okončan period javnih mučenja i smaknuća, a kažnjavanje je postalo diskretnije, uokvireno u administrativni sistem. „Pa ipak, jedna je činjenica pred nama: u nekoliko je desetaka godina nestalo tijelo podvrgnuto mukama, raskomadano, osakaćeno, simbolično žigosano na licu ili ramenu, izloženo živo ili mrtvo, javno pokazivano. Nestalo je tijelo kao glavna meta kaznene represije“ (Foucault, 1994, str. 8). Foucault (1994) uviđa da je javno mučenje i smaknuće tijela moglo uzrokovati upravo neželjeni efekat, budući da se represivni aparat takvim činom poistovjećuje sa zločincem, a narod koji prisustvuje tom činu može osjetiti upravo empatiju prema zločincu i sažaliti ga zbog njegovih muka. Dakle, jedan od ključnih elemenata u reformi kažnjavanja odnosi se na prestanak *predstave za javnost* i kraj *mučenja tijela*. Potrebno je naglasiti da prestanak *mučenja* kroz reformu ne znači istodobno i prestanak kažnjavanja tijela: „Tijelo je, prema ovom načinu kažnjavanja, obuhvaćeno sustavom

prisile i lišavanja, obveza i zabrana. Fizička patnja, bol samoga tijela nisu više sastavni elementi kazne. Kažnjavanje se od umijeća izazivanja nepodnošljivih osjeta pretvorila u ekonomiju oduzetih prava“ (Foucault, 1994, str. 11). Iako je *javno mučenje* potisnuto kroz reformu, kažnjavanje tijela vršeno je kroz lišavanje slobode i ograničavanje kretanja, te kroz zatvaranje u samice, batinanje zatvorenika, uskraćivanje hrane i slično (Foucault, 1994). U svojoj analizi, Foucault nije izostavio niti stav pojedinih autora da je ovom kaznenom reformom posrijedi, između ostalog, i zamjena kažnjavanja *tijela* sa kažnjavanjem *duše*: „Važan trenutak. Stari drugovi u raskoši kažnjavanja, tijelo i krv, ustupaju svoje mjesto. Na pozornicu ulazi nov, zakrinkani lik. Stanovita je tragedija okončana; započinje komedija sa svojim nejasnim sjenkama, glasovima bez lica, neopipljivim entitetima. Aparat kaznenog pravosuđa sada mora zagristi u tu bestjelesnu stvarnost“ (Foucault, 1994, str. 16-17).

Foucault ističe da se kaznena reforma ne odnosi samo na promjenu stila kažnjavanja, već na usložavanje i modificiranje cjelokupnog kaznenog sistema. Prvenstveno se to odnosi na tumačenje zločina. Reformom kaznenog sistema, prilikom donošenja presude ne gleda se samo da li je zločin počinjen i ko ga je počinio, već se u obzir uzimaju i druge okolnosti, kao što su psihološko stanje okrivljenog, kako je došlo do zločina, te kako najbolje sankcionirati okrivljenoga kako bi se osigurala najveća mogućnost za njegovom rehabilitacijom: „No, sada se u tok kaznenoga suđenja najednom uvrštava posve drugačije pitanje istine. Ne više jednostavno: 'Da li je djelo utvrđeno i predstavlja li ono prijestup', nego i: 'Što, dakle, znači to djelo, što znači to nasilje ili ubojstvo? Na koju razinu ili u koje područje stvarnosti da ga uvrstimo? Bolesne uobrazilje, psihotične reakcije, mahnite epizode, perverznosti?'“ (Foucault, 1994, str. 19). Ovakvo usložnjavanje i modificiranje kaznenog postupka zahtijevalo je proširenje mreže aktera i profesija koji su uključeni u procese donošenja konačne odluke o kažnjavanju i provođenja same kazne, a što se odnosi na uključenje psihijatarata i psihologa, sudskih vještaka, odgajatelja, ali i organa uprave u kaznionicama. Dakle, u krivični postupak uključene su nove uloge.

Foucault na početku knjige govori i o *povijesti tijela* i o *političkom prožimanju tijela*. On ističe da je tijelo „izravno uronjeno u političko okružje; odnosi moći imaju na njega neposredno djelovanje...“ (Foucault, 1994, str. 25). Tijelo ima svoju ekonomsku ulogu koju je moguće ostvariti tek kada ono bude obuhvaćeno sistemom potčinjavanja: „tijelo postaje korisnom snagom tek ako je u isti mah proizvodno tijelo i potčinjeno tijelo“ (Foucault, 1994, str. 25). Ovo potčinjavanje tijela ne postiže se nužno nasilnim putem i nasiljem nad tijelom, već ono može biti ostvareno i neprimjetno, bez dodira ili očitog akta kažnjavanja prema tijelu. Foucault proširuje pojmovnik kada govori o uticaju moći na dušu, te umjesto potčinjavanja,

govori da je otvorenoj mogućnosti *nadzora, popravljanja/ispravljanja* i *kontrole* koje se može primijeniti nad *djecom, učenicima, psihičkim bolesnicima, i radnicima u proizvodnji*: „Povijesni realitet te duše koja se, za razliku od duše onakve kakvu je predočava kršćanska teologija, ne rađa kao grešna i kažnjiva, već se prije rađa iz kaznenih procedura, iz nadzora, iz kažnjavanja i prisile“ (Foucault, 1994, str. 29). U slučaju mučenja, dakle, glavni cilj je upravo *narod* koji promatra izvršenje kazne. Na taj način, širim masama se stavlja na znanje šta im se može desiti ako počine prijestup kao zločinac koji je osuđen na mučenje i javno smaknuće. Mučenjem i javnim smaknućem se ponovno uspostavlja moć koja je izgubljena kroz počinjeni zločin, te se na neki način radilo o osveti za narušeni suverenitet: „... u toj kaznenoj liturgiji mora postojati emfatična potvrda moći i njezine nerazdvojne superiornosti“ (Foucault, 1994, str. 48).

Rečenica kojom Foucault započinje poglavlje *Kažnjavanje*, a kojom državni ured 1789. godine rezimira opći stav prema mučenju, predstavlja možda sukus cilja reforme kaznenog sistema: „Da kazne budu umjerene i razmjerne prijestupima, da se kazna smrću ubuduće određuje samo za ubojice, te da bude ukinuto mučenje koje izaziva ogorčenost čovječanstva“ (Foucault, 1994, str. 73). Reformom je trebalo biti završena epoha *osvete* zbog počinjenog zločina, a započeti doba *kažnjavanja*. Naglasak je stavljan i na humanizaciju procesa sankcioniranja zločina: „... i kod najgoreg ubojice, kada ga kažnjavamo, valja poštivati barem jedno: njegovu ljudskost“ (Foucault, 1994, str. 74). Među reformatorima kaznenog sistema, bio je zastupljen i stav da kazne treba da proizilaze iz samog zločina, tj. da mora postojati određena analogija između zločina i kazne. Naprimjer, ubistvo bi se kažnjavalo smrću, plaćanjem globe pronevjera i lihvarstvo, podmetanje požara spaljivanjem na lomači, zloupotreba položaja lišavanjem slobode itd. Iako je moguće prepoznati određene sličnosti sa *mučenjem*, Foucault naglašava da je posrijedi drugačiji mehanizam s ciljem stvaranja straha od kazne i svijesti da su posljedice kazne realnije od eventualne koristi od počinjenog zločina: „... na pozornici se kažnjavanja hoće uspostaviti odnos neposredno pristupačan osjetilima, a koji može pružiti priliku za jednostavan proračun. Neka vrsta razumske estetike kazne“ (Foucault, 1994, str. 107).

Foucault (1994) ističe i da je važan element kazne *vremensko određenje* njezina trajanja, što nije bio slučaj prije reforme. Dužina trajanja kazne nakon reforme morala je biti proporcionalna težini počinjenog prekršaja. Ako kazna, dakle, nije vremenski omeđena, gubi se njen smisao, jer u tom slučaju ni *discipliniranje* i *rehabilitacija* nemaju svrhu. Također, intenzitet kažnjavanja ne mora biti isti sve vrijeme trajanja kazne. Sve ovo je predviđeno s ciljem iskorištavanja potencijala osuđenika kao *homo economicusa* i poticanja na njegovu rehabilitaciju: „Nema više onih silnih, ali nekorisnih kazni. (...) Zašto bi društvo uništavalo

život i tijelo kada ga može prisvojiti? Bilo bi ga korisnije natjerati da 'Služi državi u obliku ropstva koje bi bilo više ili manje dugotrajno, ovisno o prirodi njegova zločina' (Foucault, 1994, str. 139). Dakle, u novom sistemu, tijelo osuđenika nije samo predmet surovog i barbarskog izživljavanja zbog povrede suvereniteta simbola moći, ono postaje *društveno dobro*.

Foucault (1994) govori i o fenomenu *utamničenja* u zatvorima, u čemu značajnu ulogu igra momenat *lišavanja slobode* koje se početkom 19. stoljeća podrazumijevalo kao kazna za većinu zločina: „Programirano je veliko zdanje zatvorskog sustava čije se različite razine moraju točno prilagoditi stupnjevima administrativne centralizacije“ (Foucault, 1994, str. 117). U ovom slučaju Foucault naglašava razliku između mučenja osuđenika u javnosti i novog stila kažnjavanja. Kažnjavanje više nije predstava za javnost, već se odvija daleko od očiju javnosti, a šira masa jedino vidi *visoki zid* iza kojeg se odvija kažnjavanje. Na taj način se razvija „posve drugačija materijalnost, posve drugačija fizika moći, posve drugačiji način obuhvaćanja ljudskog tijela“ (Foucault, 1994, str. 117). Bitno je naglasiti da Foucault zatvor vidi kao složenu arhitekturu koju karakterizira hijerarhija, a koja je dio državnog aparata i simbol moći. Ovdje je također primjetna određena diskrepancija među prvobitnim idejama reforme i populariziranja zatvora, budući da je *zatvaranje* postalo kazna za skoro sve vrste zločina, tj. nestaje analogija između zločina i kazne.

Foucault se s razlogom pita kako je *zatvor* i *lišavanje slobode* postalo jedan od najrasprostranjenijih oblika kažnjavanja za vrlo kratak period. Odgovor na to pitanje nudi kroz nekoliko primjera. Prvi primjer koji navodi je amsterdamski zatvor *Rasphuis*. Njegovo funkcioniranje se, između ostalog, temeljilo na trajanju kazne koju je definirala uprava na osnovu ponašanja zatvorenika, kao i na obaveznom radu za koji su zatvorenici dobijali plaću. Govoreći o funkcioniranju amsterdamskog zatvora, jedan od osnovnih principa rada ovog zatvora sličan je onome pomoću kojeg ukazuje na razliku dva stila kažnjavanja na početku svog djela: „Napokon, strogi raspored vremena, sustav zabrana i obveza, neprestan nadzor, poticanje, čitanje Svetog Pisma, cijela igra sredstava kojima su se 'sklanjali na dobro' i 'odvraćali od zla', sve je to za zatvorenike predstavljalo svakodnevni okvir“ (Foucault, 1994, str. 123). Cilj strogog rasporeda, nadziranja, i nametanja pravila je duhovna preobrazba pojedinca. Foucault (1994) navodi i primjer *engleskog modela* zatvora, u kojem je bitan element *izolacija*. Foucault (1994) ističe da je ovaj element prvi opravdavao Jonas Hanway 1775. godine. Hanway je isticao da kontakt među zatvorenicima stvara opasnost od kasnijeg prijestupništva ili čak bijega. Sa druge strane, vjerovao je da izolacija može odigrati ključnu ulogu u reintegraciji devijantnih pojedinaca budući da u toj situaciji osuđenici mogu razmisliti o sebi i svojim djelima, te se ponovo vratiti istinskom dobru. Upravo se uloga zatvorske ćelije ogleda u tome da će zatvor

„sačinjavati 'prostor između dva svijeta', mjesto za individualne preobrazbe kojima će se državi biti vraćeni podanici što ih je bila izgubila. To je aparat za preobrazbu pojedinaca, a koji Hanway naziva *reformatorijem*“ (Foucault, 1994, str. 125). Dakle, kroz utamničenje se postiže transformacija duše osuđenika. Foucault posebno izdvaja *filadelfijski model*. U ovom modelu bio je obavezan rad zatvorenika, kroz koji se finansirao i sam zatvor. Zatvorenici su također, ovisno o zaslugama, bili nagrađivani s ciljem njihove lakše reintegracije u vanjsku, nezatvorsku ekonomiju. U tim okolnostima, zatvorenici su sami plaćali troškove boravka u zatvoru. I ovaj model karakterizira organiziranje života zatvorenika prema strogom rasporedu i pravilima ponašanja, a sve vrijeme zatvorenici su pod *neprekidnim nadzorom* (Foucault, 1994). Svako kršenje pravila može rezultirati boravkom u *samici*. U ovom modelu dužina kazne zatvorenika ovisi o njegovom vladanju. Ovlaštenja pojedinih zatvorskih službenika da skrate kazne osuđenima daju im još veću moć i kontrolu nad njihovim životima. *Filadelfijski model*, naglašava Foucault, specifičan je po elementu *ne-javnosti* kazne. Javna je jedino osuda i čin koji je naveo na tu osudu, dok sama kazna za počinjeno djelo ostaje tajna drugima; oni su poznati samo zatvorskim službenicima koji osuđenika kažnjavaju i njemu samom. Zadatak uprave zatvora je, dakle, da provodi preodgoj osuđenika: „Raditi se na zatočenikovoju duši mora što je češće moguće. Zatvor, administrativni aparat, u isto će vrijeme biti i stroj za promjenu duha“ (Foucault, 1994, str. 128). Dakle, u ovakvom tipu zatvora intenzivno se provodi *nadzor* nad zatočenicima. Međutim, ključni momenat u ovakvoj organizaciji funkcioniranja zatvora je *stvaranje znanja o pojedincima* (Foucault, 1994). I prije samog dolaska u zatvor, uprava zatvora posjeduje sve podatke o zatvoreniku: zbog kojeg zločina je osuđen, da li je prethodno pokazivao devijantno ponašanje, posjeduju njegovu biografiju itd. Za vrijeme njegovog boravka u zatvoru osuđenik je promatran, a njegovo ponašanje se svakodnevno prati. Na osnovu svega pomenutog, uprava odlučuje na koji način će preobraziti i popraviti zatvorenika: „Zatvor postaje nekom vrstom stalnog promatrališta koje omogućuje raspodjelu raznih oblika poroka ili slabosti“ (Foucault, 1994, str. 129). Kao referentno mjerilo kazne i ophođenja prema zatvoreniku uzima se njegovo ponašanje u zatvoru, a do tih informacija se dolazi upravo kroz svakodnevno i neprestano *nadziranje*.

Foucault primjećuje određene razlike između iznesenih modela i onoga kakvim su ga zamišljali reformatori. Prije svega, potrebno je izdvojiti jednu sličnost koja se ogleda u vremenskom ograničavanju kazne. Na taj način, fokus je preusmjeren sa *brisanja zločina*, što je bilo karakteristično za stari sistem u kojem je preovladavalo mučenje, na *sprečavanje zločina*. Međutim, do razilaženja je došlo u tehnici kažnjavanja i popravljavanja pojedinca, odnosno u pristupu osuđeniku (Foucault, 1994). Reformatori su smatrali da se osuđenik treba mijenjati pomoću *predodžbi*, što se odnosi na povezivanje kazne sa zločinom, tj. prethodno povezanu

analogiju između zločina i kazne. U zatvorima se na osuđenika djeluje na drugačiji način. U fokusu kazne nije predodžba, već su to *tijelo i duša* kroz prethodno opisane metode. Cilj ovakvog kaznenog stila je stvaranje pokornih podanika, pojedinaca koji su podvrgnuti „navikama, pravilima, naredbama, autoritetu koji se neprestano izvršava oko njega i nad njim, te kojemu on mora dopustiti da automatski funkcionira u njemu samome“ (Foucault, 1994, str. 132). Zatvorenik je u ovim okolnostima u potpunosti okružen moći koja se nad njim primjenjuje, dok su oni koji provode kaznu nad njim nosioci vlasti i moći.

3.2. Panoptikon

Na osnovu ovakvog viđenja funkcioniranja zakona, koje se temelji na konstantnom nadzoru osuđenika, Foucault posebnu pažnju posvećuje i *discipliniranju*. U zatvorima se, dakle, vrše metode koje osiguravaju dubinski i neprekidni nadzor nad tijelom i svim fizičkim aktivnostima, te samim tim se osigurava i pokornost tijela, a upravo to podrazumijeva *disciplinu* (Foucault, 1994). Discipliniranjem je otvorena i mogućnost manipulacije tijelom, te se proizvode pokorna i izvježbana tijela: „Ljudsko tijelo ulazi u mašineriju moći koja ruje po njemu, rastavlja ga i ponovo spaja. 'Politička anatomija' koja je isto tako i 'mehanika moći' upravo se rađa“ (Foucault, 1994, str. 139). U procesu discipliniranja naročito važnu ulogu igraju *sitnice*: svaka pojedinost u životu i fizičkoj aktivnosti se prati, uključujući i one najosnovnije. Na taj način, u potpunosti je ograničena sloboda tijela, a akter je potčinjen onome ko ga nadzire.

Foucault (1994) ističe da se u ovom slučaju ne radi o ekskluzivnoj ideji tadašnjih zatvora. Metode u discipliniranju su bile ukorijenjene i u drugim ustanovama, kao što su škole, vojarnje i tvornice. Sve ove ustanove uključuju nekoliko važnih elemenata koji omogućavaju discipliniranje. Jedan od njih je *zatvoreni život* (Foucault, 1994). Ovo se odnosi na zatvorenost mjesta na kojem se vrši discipliniranje, čime je omogućen neometan nadzor. Odlični primjeri za to su samostani i internati. Drugi element je parcijalizacija ili *podjela na područja*. Na taj način, izbjegava se masovno okupljanje pojedinaca i njihovo miješanje. Nadzornik u svakom trenutku zna gdje se treba nalaziti svaki pojedinac. Još jedna parcijalizacija odvija se kroz rangiranje i hijerarhiju. U ovom slučaju, Foucault navodi primjer škola: „*Rangom* se u 18. stoljeću počinje definirati veliki oblik raspodjele pojedinaca unutar školskog poretka: redovi učenika u razredu, po hodnicima, na predavanjima.“ (Foucault, 1994, str. 148). No, pored prostorne dimenzije, Foucault (1994) ističe i važnost vremenske dimenzije. U razumijevanju vremenske dimenzije, možemo se referirati na primjer koji Foucault navodi na početku knjige, na strogi dnevni raspored u *Domu mladih osuđenika* u Parizu. Prostorna i vremenska dimenzija koje funkcioniraju na ovaj način značajno olakšavaju discipliniranje. Očito je da je ovim putem već konstruiran veoma funkcionalan sistem nadziranja i discipliniranja u svim segmentima

društva (obrazovanje, zdravstvo, pravosudni sistem itd.). Foucault (1994) primjećuje da cilj discipliniranja nije tek puki fokus na pojedinačnim tijelima, nego stvaranje jedinstvenog, funkcionalnog i poslušnog društvenog aparata koji ima određeni cilj: „Disciplina više nije naprosto umijeće raspoređivanja tijela, izvlačenja vremena iz njih i njegova gomilanja, već umijeće sastavljanja snaga u djelotvoran aparat“ (Foucault, 1994, str. 167).

Međutim, ovakav društveni aparat nije moguće stvoriti bez pojedinačnog discipliniranja svakog pojedinca koji se u njemu nalazi, a što se postiže na osnovu više metoda. To se prije svega odnosi na *hijerarhiju nadgledanja* (Foucault, 1994). S ciljem discipliniranja, stvoren je aparat nadgledanja čije tehnike „izazivaju efekte moći, te u kojem sredstva prinude za uzvrat čine jasno vidljivima one na koje se primjenjuju“ (Foucault, 1994, str. 176). Jedan od razloga zašto te tehnike izazivaju efekat moći ogleđa se u činjenici da je onaj koji nadgleda nevidljiv. Foucault (1994) naglašava da se ovdje javlja problem arhitekture, budući da je trebalo pronaći takvo rješenje koje bi s jedne tačke omogućavalo nadgledanje svih potčinjenih određenoj društvenoj strukturi. U ovom slučaju, rješenje bi bilo kreiranje takve infrastrukture koja omogućuje nadgledanje svih aktera unutar društvene strukture s jedne tačke: „savršeno oko kojemu ništa ne izmiče i središte prema kojemu su okrenuti svi pogledi“ (Foucault, 1994, str. 179). Na ovaj način omogućen je sistemski nadzor svih segmenata određene društvene zbilje, budući da nadgledanje postaje izrazito intenzivno i kontinuirano.

Foucault (1994) naglašava važnost hijerarhije u sistemu nadzora. Podjelom uloga u određenoj društvenoj strukturi, osigurano je da centralnom nadzorniku ne može promaći niti jedan događaj, niti jedan prekršaj ili neposluh. U disciplinskom sistemu bitnu ulogu igraju i sankcije. Svaka društvena struktura u kojoj se provodi discipliniranje ima vlastiti sistem kažnjavanja, ali i nagrađivanja. Taj sistem može biti prisutan u tvornicama, školama, vojsci itd. Svaki neposluh, kašnjenje, kršenje normi može biti predmetom sankcioniranja. Cilj takvog sankcioniranja je *korekcija* i sprečavanje ponovnog kršenja datih normi (Foucault, 1994). U ovom slučaju, naglasak je na dodatnom vježbanju. Naprimjer, ako se radi o sankcioniranju u školi, učitelj će učeniku dati dodatnu zadaću kako bi se spriječilo ponovno kršenje pravila. Pored kažnjavanja, važnu ulogu ima nagrađivanje u procesu discipliniranja. Kroz proces nagrađivanja stvara se slika o poželjnom ponašanju kod ostalih aktera u strukturi, te će i oni težiti postupcima i radnjama koji bi mogli dovesti do nagrađivanja. Kroz sankcioniranje i nagrađivanje, vrši se hijerarhizacija i podjela među discipliniranim akterima na bolje i lošije, na sposobnije i manje sposobne, na devijantne i normalne: „Disciplina nagrađuje igrom unapređivanja, dopuštajući dobivanje nekoga ranga i mjesta, a kažnjava vraćanjem unazad i oduzimanjem položaja“ (Foucault, 1994). Još jedna tehnika discipliniranja ogleđa se u *ispitu*.

Ispit unutar društvene strukture omogućava razvrstavanje i kvalificiranje, ali i nagrađivanje i kažnjavanje aktera (Foucault, 1994). Kroz ispit nadzornici dobijaju više informacija o nadgledanima, te također kod pojedinca stvara osjećaj da je pod stalnim nadzorom: „Upravo činjenica da je neprestano viđen, da uvijek može biti viđen, zadržava discipliniranog pojedinca u njegovoj potčinjenosti“ (Foucault, 1994, str. 193). Foucault (1994) za ispit veže još dva važna elementa, a to su *dokumentacija* i *stvaranje slučaja od svakog pojedinca*. Ispite prati intenzivno evidentiranje i prikupljanje dokumenata, a kroz dokumentaciju se na nivou pojedinca svakodnevno vodi arhiva. Kroz evidentiranje, stvara se znanje o svakom pojedincu. Iz ovoga proizilazi i *stvaranje slučaja od svakog pojedinca*. Svaki se pojedinac može opisati i usporediti s ostalima, a „upravo pojedinca valja dresirati ili popraviti, razvrstati, normirati, isključiti, itd.“ (Foucault, 1994, str. 197). Foucault (1994) tvrdi da je u disciplinskom sistemu *individualizacija* preokrenuta u odnosu na prethodne sisteme. U prethodnim sistemima, individualizacija je bila najintenzivnija u višim slojevima društva. Što je pojedinac imao veću moć u društvu, njegova individualizacija je bila intenzivnija. U disciplinskom sistemu vlada suprotno pravilo: „kako moć postaje anonimnijom i funkcionalnijom, oni nad kojima se ona izvršava sve više teže k tomu da se što jače individualiziraju“ (Foucault, 1994), a taj se proces odvija kroz konstantno nadgledanje i promatranje.

Svoju konstrukciju *panoptikona* Foucault (1994) započinje opisivanjem temeljnog nadzora i discipliniranja u gradu zahvaćenom kugom. Grad karakterizira stroga prostorna podjela na područja, zabrana kretanja, postavljanje upravitelja i nadzornika za rascjepkane četvrti grada. Svaka ulica je pod nadzorom opunomoćenika čiji je zadatak da obilazi kuće i zaključava ih s vanjske strane, nakon čega ključeve predaje nadzorniku. Kretanje ljudi u gradu strogo je ograničeno. Cilj rascjepkanosti i hijerarhije u ovakvom sistemu nadzora je osiguranje detaljnog nadzora nad svakim pojedincem u društvu. Taj nadzor neprestano funkcionira, a stanovništvo je svjesno da vlastiti život dovodi u opasnost ukoliko odbije da slijedi pravila.

Foucault (1994) naglašava da se od početka 19. stoljeća intenziviralo provođenje disciplinske moći kroz psihijatrijska liječenja, kaznionice, odgojne ustanove i bolnice. Potom, Foucault (1994) objašnjava na koji način funkcionira *Benthamov panoptikon*. Radi se o arhitektonskoj konstrukciji zatvora koja se sastoji od središnjeg nadzornog tornja i rubnog dijela zgrade u kojem se nalaze ćelije. Svaka ćelija ima dva prozora: jedan gleda na središnji toranj, dok drugi gleda na vanjski svijet i omogućuje ulazak svjetlosti u ćeliju. U središnjem tornju dovoljan je samo jedan nadzornik koji bi nadgledao mnoštvo pojedinaca koji se nalaze u ćelijama. Nadzornik u svakom trenutku može da vidi svakog pojedinca, a da pojedinac pri tome, zahvaljujući samoj konstrukciji ćelija i središnjeg tornja, ne zna da li je posmatran od strane

nadzornika: „Koliko ima kaveza, toliko je i malih pozornica gdje je svaki glumac sam, savršeno individualiziran i stalno vidljiv“ (Foucault, 1994, str. 206). Svakog zatočenika nadzornik može vidjeti u svakom trenutku, ali zatvorenik nema mogućnost da komunicira s drugim zatvorenicima. Ovaj sistem karakterizira jednosmjerna, a ne dvosmjerna komunikacija: „Viđen je, ali ne vidi; objektom je obavijesti, a nikada subjektom u komunikaciji“ (Foucault, 1994, str. 206). Izolacijom pojedinca od ostalih zatvorenika osigurava se nesmetan rad i discipliniranje, a ovaj model je primjenjiv na osuđenike, bolesnike, psihičke bolesnike, učenike itd. Glavni element panoptikona je da se kod zatvorenika stvori svijest o tome da je pod stalnim nadzorom, da je stalno vidljiv, a na taj način se automatski osigurava funkcioniranje moći (Foucault, 1994).

Dakle, u modelu panoptikona, dovoljan je jedan nadzornik koji može nadgledati mnoštvo zatvorenika. Otvorena je mogućnost smanjenja broja nadzornika i povećanja broja onih koji su nadzirani. Nadzornik čak ne mora u svakom trenutku vršiti nadzor i promatrati zatvorenika, ali oni u svakom trenutku osjećaju nadzor budući da ne vide nadzornika. U sistemu panoptikona nije čak ni bitno ko će obavljati funkciju nadzornika. To može biti bilo koja osoba, budući da zatvorenici ne vide ko ih promatra. Foucault naglašava da je panoptikon „čudesan stroj koji, polazeći od najrazličitijih želja, proizvodi homogene učinke moći. Iz fiktivne se relacije mehanički rađa stvarna potčinjenost“ (Foucault, 1994, str. 208). Fizičko nasilje, ili bilo koji drugi oblik fizičke intervencije kako bi se zatvorenik, ili bilo koji drugi pojedinac, stavio pod kontrolu postaje suvišan. Pojedinac je discipliniran kroz stalnu svijest da je nadziran. Foucault (1994) ističe da model panoptikona otvara mogućnost i provođenja istraživanja, s obzirom na to da može djelovati kao laboratorij. Zahvaljujući svojoj arhitekturi, predstavlja adekvatno rješenje kako bi se zadovoljili uvjeti za provođenje eksperimenata nad ljudima. Također, omogućava nadziranja i vlastitih mehanizama (Foucault, 1994). Tako upravitelj može nadgledati one koji su hijerarhijski ispod njega, kao što su čuvari, bolničari, psihijatri itd.

Foucault (1994) pravi razliku između prvobitno spomenutog grada zahvaćenog kugom i panoptičke ustanove. U slučaju društva zahvaćenog kugom, detaljni nadzor i kontrola se provode s ciljem borbe protiv bolesti. Na određeno vrijeme je razvijen novi sistem koji je nametnuo funkcioniranje podrobnog nadzora. S druge strane, panoptikon je primjenjiv na ljudsku svakodnevicu „kao način na koji se mogu definirati odnosi moći prema svakidašnjem ljudskom životu“ (Foucault, 1994, str. 211). Dakle, važan element panoptikona je da je on primjenjiv u svim segmentima društva, ne samo u nadziranju zatvorenika. Svako društvo i svaka struktura mogu se organizirati po sistemu panoptikona. U svakoj društvenoj situaciji u kojoj sudjeluje više pojedinaca može se uspostaviti panoptički sistem, kako bi se osigurao hijerarhijski sistem i kako bi se vršila procjena svih individua (Foucault, 1994). Bitno je istaći

i da panoptikon podrazumijeva nadziranje izvana od strane javnosti, kako bi se spriječila zloupotreba moći. Svako može dobiti uvid u rad panoptičke ustanove, te se inspekcije redovno provode. Provođenje moći izloženo je nadzoru cijelog društva (Foucault, 1994).

Efikasnost metode *discipliniranja po panoptičkom modelu* može se uočiti ako je prije svega usporedimo sa starim sistemom *mučenja*. Stari stil zahtijevao je obično angažman više krvnika, onih koji provode moć, kako bi se sankcionirao jedan pojedinac. Karakteristika ovog oblika kažnjavanja je javnost mučenja i smaknuća pred širom javnosti. U *panoptičkom sistemu*, prije svega u potpunosti prestaje bilo kakvo kažnjavanje tijela kroz nasilje. Također, smanjen je broj angažiranih nadzornika, koji su u novom sistemu po ulogama u društvenoj strukturi analogni krvnicima koji su sprovodili javna mučenja, a povećan je broj onih nad kojima se vrši discipliniranje. Samo discipliniranje ispunjava one uslove koji nisu mogli biti zadovoljeni u prethodnim sistemima. Prije svega, kroz discipliniranje, kao tip moći, kreiraju se podanici sistemu, vrši se *treniranje* individua kroz konstantni nadzor. Najbitnija značajka panoptičkog sistema je da je on primjenjiv na skoro sve dijelove i nivoe društva, a ne samo zatvor. Razvoj interneta i digitalizacija svakog dijela društvene zbilje zasigurno je omogućila nove načine *discipliniranja po panoptičkom modelu*. Kako je smatrao Castells (2000), *McLuhianovu galaksiju*, koju karakterizira monopol televizije u sistemu masovne komunikacije, razvojem interneta krajem prošlog stoljeća zamijenila je *Internet galaksija*. Međutim, i dalje su intenzivno primjetni elementi *manipulacije* kroz slanje poruka od strane središnjeg pošiljaoca, što je bilo osebujno za eru McLuhanove galaksije. Postavlja se pitanje, da li je *Internet galaksija* omogućila veći stepen nadzora i discipliniranja u *cyberspace-u*, s obzirom na to da se kroz boravak u *cyberspace-u* u značajnoj mjeri narušava privatnost korisnika interneta.

3.3. Kultura stvarne virtualnosti

Castells (2000) smatra da je razvojem *Internet galaksije* i novog komunikacijskog sistema došlo do stvaranja nove kulture – *kulture stvarne virtualnosti*. Castells je ovaj pojam konstruirao uz pomoć rječnika: **virtualan** (takav je u praksi iako ne striktno ili imenom) i **stvarnost** (realno postojeći) (Castells, 2000). Kako je istakao, stvarnost koju poznajemo uvijek je bila virtualna jer opažamo kroz simbole koji praksi daju određeno značenje. Ta sposobnost kodiranja kroz simbole razlikuje kulturne izraze od formalnog zaključivanja. Castells je smatrao da se na određeni način sva stvarnost opaža virtualno. Komunikacijski sistem koji proizvodi stvarnu virtualnost Castells definira na sljedeći način:

To je sustav u kojem je sama stvarnost (to jest ljudsko materijalno/simboličko postojanje) u potpunosti obuhvaćena, posve uronjena u virtualnu postavu slika, u izmišljeni

svijet, u kojem pojave ne postoje samo na ekranu pomoću kojeg se iskustvo komunicira, već same postaju iskustvo. (Castells, 2000, str. 400)

Novi sistem transformira prostor i vrijeme. Mjesta su premještena iz geografskog prostora u novi komunikacijski sistem – multimedij. Također, i vrijeme je izbrisano u novom sistemu, budući da je prošlost, sadašnjost i budućnost moguće programirati (Castells, 2000).

Komunikacijom u *cyberspace*-u ljudi ostvaruju interakciju koja na specifičan način ima slična simbolička značenja kao u fizičkom svijetu. Kroz interakciju u *Internet galaksiji* mogu se javljati emocije i uspostavljati društveni odnosi slični onima s kojima se susrećemo u fizičkom okruženju. Carr (2011) ističe da se novi medij, kroz svoju interaktivnost, pretvorio u *globalno sastajlište*, na kojem se ljudi okupljaju i ostvaruju interakciju. Iako je razvojem tehnologije stvoren novi prostor za društvenu interakciju, što se može percipirati kao društvena olakšica, on je pred čovječanstvo stavio i nove izazove, koji se jednim dijelom ogledaju u reduciranju kritičkog mišljenja i zadovoljavanja potrebe za znanjem površnim informacijama: „A Internet meni, čini se, nagrizava sposobnost koncentracije i kontemplacije. Bio ja ukopčan ili ne, moj um sada očekuje da će informacije primati onako kako ih odašilje Internet: u neprekinutoj struji malih čestica. Nekoć sam bio ronilac u moru riječi. Sada jezdim po površini poput onih tipova na skijama za vodu“ (Carr, 2011, str. 18).

3.4. Kanali nadzora i kontroliranja u cyber prostoru

U digitaliziranom svijetu stvoreni su i novi kanali za nadziranje i discipliniranje pojedinaca. Jedan od autora koji je tretirao pitanje panoptizma u savremenom dobu je Guy Standing u knjizi *Prekarijat – nova opasna klasa (The Precariat: The New Dangerous Class)*. Potrebno je naglasiti da fokus Standingovog rada nije fokusiran primarno na panoptizam, već na prekarnu klasu, koja je karakteristična za 21. stoljeće. Standing (2011) je smatrao kako u savremenom dobu nastaje nova klasa – prekarijat. On je ovaj pojam konstruirao spajanjem latinske riječi *precārius* (nesigurno, ovisno o tuđoj volji, dobiveno prošnjom, izmoljeno) i riječi *proleterijat*. Novu klasu, za koju tvrdi da je još uvijek u nastajanju budući da ne posjeduje klasnu svijest, karakterizira nesigurnost na tržištu rada. Pripadnici prekarne klase nemaju stalan posao ili zagarantiranu penziju i druge socijalne beneficije. Standing opisuje šta je uvjetovalo stvaranje nove društvene klase, koje društvene grupe u nju ulaze te šta karakterizira pripadnike ove klase. Profiliranjem ljudi koji ulaze u ovu klasu, Standing značajnu pažnju pridaje upotrebi elektronskih uređaja, društvenih mreža i uticaju digitalizacije na društvo. Iako je Standing o ovim elementima govorio u kontekstu prekarne klase, smatramo da je određene segmente

njegove teorije moguće primijeniti na sve članove savremenog društva, budući da su internet i digitalizacija danas široko rasprostranjeni.

Standing ističe kako ova klasa posjeduje *prekarni um*. Jedan od razloga zbog kojih prekarna klasa ne posjeduje klasnu svijest Standing (2011) vidi u činjenici da oni nemaju mogućnost da kontroliraju tehnologiju koju koriste. Korištenje elektronskih uređaja u svim aspektima ljudskog života značajno utiče na ljudski mozak i način na koji razmišljamo (Standing, 2011). On naglašava da pripadnike prekarne klase karakterizira kratkoročno razmišljanje, te mala mogućnost ličnog napredovanja i izgradnje karijere. Život u digitaliziranom svijetu i stalno korištenje interneta i društvenih mreža može oštetiti dugoročno pamćenje i oblik inteligencije koji se kroz historiju razvijao. To podrazumijeva, između ostalog, stvaranje novih ideja kroz složene kognitivne procese. „Digitalizirani svijet ne poštuje kontemplaciju ili refleksiju; pruža trenutnu stimulaciju i zadovoljstvo, tjerajući mozak da posveti najviše pažnje kratkoročnim odlukama i reakcijama“ (Standing, 2011, str. 18-19). Ovakav uticaj elektronskih uređaja na ljudski mozak smanjuje mogućnost fokusiranja i učenja. Standing upozorava i na stav pojedinih biologa da korištenje elektronskih uređaja vraća ljude na primitivne faze razvoja, kada su ljudi brzo i instinktivno odgovarali na signale iz okruženja. Korištenje elektronskih uređaja omogućava obavljanje više radnji u isto vrijeme, što također utiče na slabljenje fokusa i manjak kontrole nad vlastitim životom.

Standing (2011) je smatrao da je život prekarne klase u potpunosti oblikovan unutar *panoptičkog društva*. Budući da je njegova analiza primarno fokusirana na polje rada, on navodi primjer grada Šenžen u Kini, gdje je veliki broj radnika nadgledan pomoću nadzornih kamera. Iako se u ovom slučaju radi o panoptičkom modelu nadzora, Standing smatra da je, u slučaju ovog ali i sličnih modela kontroliranja i nadziranja, prihvatljivo govoriti o *Šenžeizmu*. Ovaj pojam podrazumijeva kombinaciju vizuelnog nadzora i *nadzora podataka* (eng. *dataveillance*), a cilj mu je „identifikacija odgovarajućih konformističkih radnika i da podstakne radnike da razmišljaju i ponašaju se onako kako nadređeni žele“ (Standing, 2011, str. 133).

Privatnost i intimni prostor značajno su ugroženi u savremenom dobu pod uticajem panoptičkog sistema nadziranja (Standing, 2011). U kontekstu narušavanja privatnosti, on prvenstveno navodi primjer *sigurnosnih kamera* (eng. *closed circuit television cameras*, skr. CCTV). Standing navodi primjer stanovnika San Franciska koji je pokrenuo web stranicu putem koje je bilo moguće pratiti dešavanja na jednoj raskrsnici svima koji bi posjetili stranicu, putem sigurnosne kamere koja je postavljena. Ova web stranica je, nakon tužbe vlasnika kamere zbog narušavanja privatnosti, morala biti ugašena. Međutim, drugi stanovnici su instalirali kamere u istom području, putem kojih su i drugi građani mogli pratiti dešavanja na ulici, a s

ciljem „osnaživanja građana da se bore protiv kriminala“ (Standing, 2011, str. 133). Instaliranje sistema video-nadzora danas je dostupno svima, čime je i povećana mogućnost zadiranja u privatnost ljudi. Ovaj problem je prisutan i u bosanskohercegovačkom društvu, u kojem je Agencija za zaštitu ličnih podataka BiH nadležna za zaštitu ličnih podataka građana. Građani u Bosni i Hercegovini često podnose prigovore Agenciji zbog narušavanja privatnosti od strane drugih ljudi uspostavom video nadzora (Telebak, 2021). Instaliranje kamera za video-nadzor jedan je od najuočljivijih primjera zadiranja u privatnost u 21. stoljeću. Privatnost i intimni prostor je dodatno ugrožen činjenicom da nerijetko i drugi ljudi, putem pojedinih internet servisa, mogu pristupiti pojedinim video-nadzorima, kao u Standingovom primjeru.

Još jedan od primjera narušavanja privatnosti građana koje navodi Standing (2011) je usluga *Google Street View*. Ova Googleova usluga pokrenuta je 2007. godine, a nedugo nakon toga već je privukla pozornost nadležnih organa za zaštitu podataka u Sjevernoj Americi i Europi zbog nezakonitog prikupljanja ličnih podataka (Standing, 2011). Putem ove usluge, korisnici interneta širom svijeta mogu vidjeti snimke ulica, ali i drugih ljudi, kao i njihovih kuća, automobila i aktivnosti koje obavljaju. Siemoneit i saradnici o problemu narušavanja geoprostornih podataka govorili su oslanjajući se na pravne dokumente SR Njemačke i Europske unije, pojedina njihova zapažanja moguće je interpretirati i na globalnom nivou, u kontekstu narušavanja privatnosti putem *Google Street View*a. Ovom uslugom dovedena je u pitanje sigurnost geoprostornih podataka. Geoprostorni podaci su oni podaci koji na direktno ili indirektno upućuju na određenu lokaciju ili geografsko područje (Siemoneit i sar., 2009). Otkrivanjem geoprostornih podataka ne narušava se nužno privatnost. Međutim, u određenim okolnostima, geoprostorni podaci mogu otkriti lične podatke. Pomenuta *Googleova* usluga otvara mogućnost uvida u lične podatke ljudi. Prije svega, na snimcima kamera moguće je prepoznati lica ljudi i registarske oznake automobila. Također, moguće je otkriti pojedinosti o određenoj lokaciji, kao što je kućanski broj na određenoj adresi, ili druge pojedinosti o nečijem privatnom prostoru. *Google Street View* omogućava uvid u geoprostor iz drugačijeg ugla nego što to imaju npr. pješaci, jer su fotografije su snimljene s visine od 2.5 metra, te na taj način postoji mogućnost da se naruši privatnost privatnog prostora (Siemoneit i sar., 2009). *Google* je pokušao zaštititi privatnost ljudi sakrivanjem lica ili registarskih oznaka pomoću softvera koji je za to namijenjen, ali softver nije bio u mogućnosti da u potpunosti zaštiti sve korisnike.

Jedna od najneprimjetnijih metoda nadziranja u *cyberspace*-u je ona koja se odvija putem društvenih mreža. Popularne društvene mreže, na čijim serverima naloge ima većina korisnika interneta, narušavaju privatnost ljudi koji ih koriste. Mnogi korisnici, svjesno ili nesvjesno, otkrivaju na ovim platformama svoje najintimnije podatke, vjerujući da ih dijele

samo sa prijateljima. Mnogi korisnici interneta otvaraju naloge na popularnim društvenim mrežama kako bi mogli besplatno komunicirati sa drugim ljudima, dijeliti fotografije i videozapise sa poznicima i drugim korisnicima, pisati blogove, igrati videoigre i sl. Sigurnosne prijetnje s kojima se suočavaju korisnici društvenih mreža mogu se svrstati u četiri kategorije: *prijetnje privatnosti*, *prijetnje mrežama i podacima*, *prijetnje identitetu* i *društvene prijetnje* (Osmanbegović, 2011). Prijetnje privatnosti podrazumijevaju „prikupljanje digitalnih zapisa o korisnicima, prikupljanje sporednih podataka, prepoznavanje lica korisnika, otkrivanje podataka pomoću fotografija, povezivanje podacima i oznakama u fotografijama, te nemogućnost potpunog brisanja korisničkog profila" (Osmanbegović, 2011, str. 74). Prijetnje mrežama i podacima uključuju dobijanje neželjenih poruka, *cross site scripting*, virusne napade, te „upotrebu alata za grupisanje profila više društvenih mreža“ (Osmanbegović, 2011, str. 74). Prijetnje identitetu korisnika podrazumijevaju kreiranje lažnih profila na društvenim mrežama, otkrivanje podataka i *phishing napade*. Društvene prijetnje obuhvataju cyberbullying, uhođenje korisnika i *industrijsku špijunažu* (Osmanbegović, 2011). U empirijskom istraživanju o navikama korištenja društvenih mreža, s fokusom na *Facebook*, Osmanbegović (2011) je ispitao da li korisnici *Facebooka* iz Bosne i Hercegovine otkrivaju javno svoje lične podatke, podatke o zaposlenju i obrazovanju, podatke o životnom stilu i interesovanju, podatke o ličnom statusu i kontakt podatke. Rezultati istraživanja su pokazali da većina ispitanika objavljuje veliki broj svojih podataka na društvenim mrežama. Na taj način, njihovi podaci su ugroženi, naročito u sferi *prijetnje privatnosti* i *prijetnje identitetu*. S druge strane, značajan broj ispitanika (62,23%) izrazilo je zabrinutost zbog moguće zloupotrebe njihovih podataka.

Prema podacima posljednjeg Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini (2013), Bosna i Hercegovina imala je 3.531.159 stanovnika. Prema procjenama Agencije za statistiku BiH na osnovu rezultata Popisa iz 2013. godine, Bosna i Hercegovine je u 2020. godini imala 3.475.000 stanovnika (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2021). U 2020. godini, u Bosni i Hercegovini bilo je 3.336.591 korisnika interneta, a Regulatorna agencija za komunikacije Bosne i Hercegovine procijenila je da je u istoj godini stopa korištenosti interneta iznosila 94,49% (Regulatorna agencija za komunikacije BiH, 2021).

Prema rezultatima studije *Medijske navike odraslih u BiH* iz 2021. godine, 83% članova domaćinstava u Bosni i Hercegovini ima *smartphone*, 55,2% domaćinstava posjeduje desktop računar ili laptop, 50% domaćinstava ima pametni TV prijemnik, 19,9% njih posjeduje tablet, a nešto manji udio posjeduje pametne zvučnike (4,2%) i tehnologiju za nošenje, kao što su pametni sat ili pametna narukvica (4,6%) (Hasanagić, Papović, & Lević, 2021). Također,

građani Bosne i Hercegovine u najvećoj mjeri koriste aplikacije za slanje poruka ili obavljanje poziva (88%), a 78% građana koristi društvene mreže. Nadalje, 58% ispitanika koristi otvoreni internet, 47% koristi online portale za informiranje, 42% upotrebljava platforme za dijeljenje videa, a 9% ispitanika koristi usluge videa na zahtjev (Hasanagić, Papović, & Lević, 2021). Studija je također pokazala da starija populacija (65+) u većoj mjeri koriste tradicionalno medije (televizija, radio ili štampa), dok se, sa druge strane, skoro svi ispitanici (99,5%) u dobnoj skupini 18-24 služe aplikacijama za slanje poruka/poziva i imaju naloge na društvenim mrežama. Kada je riječ o ostalim dobnim skupinama, može se reći da je udio ispitanika koji se koriste tradicionalnim medijima veći što je dobna skupina starija, i obrnuto, veći je udio ispitanika koji imaju naloge na društvenim mrežama i služe se aplikacijama za slanje poruka/poziva u mlađim dobnim skupinama (Hasanagić, Papović, & Lević, 2021). Važno je naglasiti da je studija pokazala da stanovnici Bosne i Hercegovine koji koriste internet na njemu provode u prosjeku 2 sata i 43 minute dnevno. Kada je riječ o društvenim mrežama, 78% stanovnika Bosne i Hercegovine ima nalog na barem jednoj društvenoj mreži: „Najčešća društvena mreža je Facebook, na kojoj aktivan profil imaju skoro tri četvrtine (73%) stanovnika. Znatno rjeđe se koriste Instagram (39%) i YouTube (38%)“ (Hasanagić, Papović, & Lević, 2021, str. 32). Istraživanje je također pokazalo da se upotreba društvenih mreža smanjuje s porastom starosti stanovnika, tako da skoro svi ispitanici mlađi od 35 godina imaju nalog na nekoj društvenoj mreži. Građani Bosne i Hercegovine najčešće koriste *Facebook* (70%), a slijedi ga *Instagram* (21%) te *YouTube* (6%). *Facebook* je najpopularniji u dobnim skupinama 35-44 i 45-54 (83,9% i 85,5%), *Instagram* najviše koriste mladi u dobnoj skupini 18-24 (59,6%), a *YouTube* je najpopularniji u dobnim skupinama 55-64 (14,3%) i 65+ (12,4%) (Hasanagić, Papović, & Lević, 2021). Potrebno je naglasiti i to da 56% stanovnika BiH kreira određene medijske sadržaje na društvenim mrežama, a najveći dio njih pravi i postavlja fotografije. Rezultati studije su pokazali da najviše sadržaja proizvode mladi u dobnim skupinama 18-24 i 25-34 (84,1% i 80,9%) (Hasanagić, Papović, & Lević, 2021). S obzirom da su rezultati studije *Medijske navike odraslih u BiH* pokazali da veliki broj građana Bosne i Hercegovine koristi internet i popularne društvene mreže, pretpostavljamo da je većina njih izložena nadzoru u *cyberspace*-u.

Sve brži razvoj tehnologije i populariziranje korištenja društvenih mreža, naročito među mladima, otvorilo je nove kanale *panoptičkog nadziranja*. U *Internet galaksiji*, posredstvom elektronskih uređaja koje koristi većina ljudi danas, omogućen je novi oblik panoptičkog nadziranja u kojem pojedinci nisu sigurni *ko* je nadzornik, niti *odakle* ih se prati. Otkrivanjem podataka na društvenim mrežama, otvorena je mogućnost svim korisnicima društvenih mreža

da prate i *nadziru* osobu koja ih zanima. To pravo više ne uživa samo *glavni kontrolor* iz središnjeg tornja ili *nadzornik*.

3.5. Paradoks privatnosti

Pojam *paradoks privatnosti* podrazumijeva postojanje diskrepancije između stavova pojedinaca o privatnosti u *cyber* prostoru i njihovog ponašanja u istom: korisnici interneta i društvenih mreža tvrde da su vrlo zabrinuti za svoju privatnost, ali ipak ne poduzimaju, ili vrlo malo poduzimaju, aktivnosti kako bi zaštitili svoje lične podatke (Barth & De Jong , 2017). Ovaj fenomen se može pojaviti u raznim aktivnostima u cyberspace-u, kao što su online kupovina, korištenje društvenih mreža ili mobilnih aplikacija. U određenim slučajevima, korisnici su svjesni da ponašanjem u cyberspace-u rizikuju svoju privatnost, ali su skloni dijeljenju svojih ličnih podataka u zamjenu za "maloprodajnu vrijednost i personalizirane usluge" (Acquisti i Grossklags, 2005; Sundar i sar, 2013, citirano prema Barth i De Jong , 2017). Kada je riječ o korištenju društvenih mreža, Barth i De Jong (2017) ističu da su pojedini autori ukazivali kako su pojedine strategije na društvenim mrežama, kao što su ograničavanje pristupa objavama ili fotografijama, slanje privatnih poruka umjesto javnog dijeljenja tekstualnog sadržaja i sl. dizajnirane upravo kako bi ograničio pristup ličnim podacima samo na određene osobe. Zabrinutost za privatnost trebala bi rezultirati ograničenjem pristupa ličnim podacima na društvenim mrežama. Međutim, veći broj autora je istakao kako je zabilježen obrnut učinak jer su mnogi korisnici omogućili pristup ličnim podacima „naizgled bez oklijevanja“ (Barth & De Jong , 2017). Barth i De Jong (2017) ističu da ne postoji općeprihvaćena teorija o tome zbog čega se korisnici ponašaju na ovaj način, te dodaju da ne postoji konsenzus o mentalnim procesima koji se dešavaju kod ljudi kada odlučuju da li da otkriju svoje lične podatke ili ne. Jedna od teorija, preko koje su pojedini autori pokušali objasniti paradoks privatnosti, je *Teorija racionalnog izbora* (Barth & De Jong , 2017). Prema ovoj teoriji, odluke koje čovjek donosi uvijek su razumne i logične kako bi se postigla najveća korist ili zadovoljstvo u skladu s interesom pojedinca. Iz perspektive ove teorije, korisnici pristaju na rizike koji se ogledaju u narušavanju privatnosti i ustupanju ličnih podataka, zarad umrežavanja s prijateljima i poznanicima i sudjelovanja u interakciji u *cyberspaceu*. S druge strane, Barth i De Jong (2017) navode i tezu da na fenomen paradoksa privatnosti mogu uticati i *pristrasnosti u procjeni rizika*. Te pristrasnosti su često nesvjesne, ali mogu odigrati presudnu ulogu u donošenju odluke. U slučaju kada korisnik ima previše opcija, ne može predvidjeti posljedice ili ima druga kognitivna ograničenja, mogu se javiti pristrasnosti u procesu izračuna kako bi se olakšalo donošenje konačne odluke. Naprimjer, mnogi korisnici prilikom otvaranja naloga ili prvobitnog pokretanja mobilne aplikacije pristaju na *uvjete korištenja* i *politiku privatnosti*, koji

predstavljaju svojevrsni ugovor s drugom stranom. Mnogi korisnici zaobilaze čitanje tih uvjeta, te nesvjesno pristaju na otkrivanje ličnih podataka. Jedna od teorija u okviru ovog pravca mišljenja je *Teorija filtriranih znakova*. Prema njoj, pojedinci otkrivaju više ličnih podataka u računalno posredovanoj komunikaciji nego u fizičkoj komunikaciji. To se dešava zbog "nepostojanja društvenih i kontekstualnih znakova koji vode ka otkrivanju informacija na mreži unatoč općoj zabrinutosti za privatnost" (Barth & De Jong , 2017, str. 1046). Pored pomenutog, Barth i De Jong (2017) navode i mišljenja pojedinih autora da do paradoksa privatnosti dolazi iz razloga što pojedinci imaju problema sa samokontrolom, tj. pristaju na narušavanje vlastite privatnosti zarad trenutnog zadovoljstva, ne razmišljajući o dugoročnim posljedicama. S druge strane, prema *teoriji ritualizirane upotrebe medija*, mediji predstavljaju naviku. Oni su dio društvene svakodnevnice i integrirani su u društvenu rutinu (Barth & De Jong , 2017). Samim tim, korištenje društvenih mreža i interneta za informiranje i komuniciranje je ritualno i snažno integrirano u društvenu zbilju, tako da te karakteristike nadmašuju brigu o privatnosti. Može se desiti i da pojedinci u određenim okolnostima ne posjeduju, ili posjeduju malo, informacija vezanih za privatnost (Barth & De Jong , 2017). Pojedini autori su stava da ljudi prihvataju uvjete korištenja pojedinih aplikacija i nametnuta pravila privatnosti, bez obzira na zabrinutost za vlastitu privatnost. U ovom slučaju, korisnici prihvataju činjenicu da će platiti cijenu korištenja aplikacije u vidu vlastitih podataka, smatrajući da ne mogu uticati kako bi promijenili situaciju. Barth i De Jong (2017) ističu da u tom kontekstu odnos između korisnika i pružatelja usluga može biti promatran i u okviru teorije igara. S obzirom na to da u teoriji igara strane u igri ne poznaju podjednako pravila igre, tako ni korisnici ne mogu biti svjesni posljedica ustupanja ličnih podataka trećim stranama.

Veliki broj do sada sprovedenih istraživanja pokazao je da postoji određena razina diskrepancije između zabrinutosti za privatnost i objavljivanja ličnih podataka na društvenim mrežama, ali to nije slučaj u svim istraživanjima (Pavuna, 2019). Potrebno je naglasiti da ishod rezultata istraživanja ovisi od operacionalizacije varijable *privatnost*: „Stoga su (op. a. Dienlin i Trepte, 2015) na temelju provedenog istraživanja zaključili kako je paradoks privatnosti fenomen koji je i dalje prisutan ako se istraživanja metodološki provode onako kako su provedena ranija istraživanja u kojima je potvrđen, a koja oni smatraju višestruko manjkavim“ (Pavuna, 2019, str. 134). Zabrinutost za privatnost može se mjeriti na više načina, a jedan od njih je služenje samo jednim indikatorom, tj. postavljanjem direktnog pitanja. Pavuna (2019) ističe da je ovaj način vrlo nepouzdan u ispitivanju privatnosti, stoga je prilikom ispitivanja postojanja paradoksa privatnosti potrebno koristiti više različitih mjera, utemeljenih na postojećim skalama. U istraživanju koje je proveo Pavuna na uzorku korisnika interneta u Hrvatskoj, potvrđena je hipoteza da postoji paradoks privatnosti: „Sudionici koji su bili najviše

zabrinuti za svoju privatnost navodili su kako se ponašaju na način statistički značajno različit od onog koji bi se mogao očekivati od osoba koje visoko vrednuju svoju privatnost“ (Pavuna, 2019, str. 153). Ovo empirijsko istraživanje također je pokazalo da 30,3% ispitanika nije nijednom pročitao *politiku privatnosti* prilikom registracije na neku internetsku stranicu ili prilikom instaliranja aplikacija na mobilni uređaj, dok je nešto manji udio njih (22,5%) to rijetko radilo. Jedan od indikatora koje je Pavuna (2019) koristio odnosi se na internet pretraživače i e-mail servise koje ispitanici koriste. Rezultati su pokazali da je 99,3% ispitanika koristilo tražilice *Google, Bing* ili *Yahoo* za pretraživanje interneta, dok je 86% njih navelo da kao mail servis koriste *Gmail, Yahoo mail* ili *Microsoft* servis. Tražilice *Google, Bing* i *Yahoo* prikupljaju, analiziraju i dijele korisničke podatke, dok pomenuti mail servisi „čitaju i indeksiraju korisničke e-poruke, kontakte i dokumente kako bi ih preciznije profilirali“ (Pavuna, 2019, str. 154).

3.6. Pravo na privatnost u cyber prostoru

Kako navodi Trifunović (2019), privatnost osobe „predstavlja područje koje nije javno, koje se odnosi na samu osobu i u kojem području se ne djeluje u ime vlasti, poslodavca i sl“. Pravo na privatnost jedno je osnovnih ljudskih prava. Ono „štiti čovjeka od prekomjernog posezanja državne vlasti, javnosti i drugih pojedinaca u pojedinčevu odlučujuću duševnu, prostornu i informacijsku privatnost.“ (Boban, 2012, str. 582)

Pravno na privatnost prvenstveno je propisano Članom 12. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima: „Niko se ne smije izložiti proizvoljnom miješanju u privatni život, porodicu, stan ili prepisku, niti napadima na čast i ugled“ (Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, 1948). Također je propisano i članom 8. Evropske konvencije o ljudskim pravima:

(1) *Svako ima pravo na poštivanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske.*

(2) *Javna vlast se ne miješa u vršenje ovog prava, osim ako je takvo miješanje predviđeno zakonom i ako je to neophodna mjera u demokratskom društvu u interesu nacionalne sigurnosti, javne sigurnosti, ekonomske dobrobiti zemlje, sprječavanja nereda ili sprečavanja zločina, zaštite zdravlja i morala ili zaštite prava i sloboda drugih.* (Evropska konvencija o ljudskim pravima, 1950)

Pravo na privatnost osigurano je i članom 2. Ustava Bosne i Hercegovine (1995): „Sva lica na teritoriji Bosne i Hercegovine uživaju ljudska prava i slobode iz stava 2. ovog člana, što uključuje: (...) f) Pravo na privatni i porodični život, dom i prepisku.“ (Ustav Bosne i Hercegovine, 1995). Pravo na privatnost zagarantirano je i entitetskim ustavima. Tako je Ustavom Federacije Bosne i Hercegovine, u članu 2. dijela koji se odnosi na Ljudska prava i osnovne slobode definirano da sve osobe na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine uživaju,

između ostalog, i pravo na privatnost (Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, 1994).članom 2. Ustava Federacije Bosne i Hercegovine (1994). Pravo na privatnost garantirano je i članom 13. Ustava Republike Srpske, u kojem se navodi: „Ljudsko dostojanstvo, tjelesni i duhovni integritet, čovjekova privatnost, lični i porodični život su nepovredivi.“ (Ustav Republike Srpske, 1992).

Boban (2012) ističe da privatnost postaje sve ugroženija „od strane sofisticiranih tehnologija predviđenih bilo za komunikaciju ili nadzor (mobilni uređaji, kamere itd.) i masovnih medija općenito“. Boban (2012) ističe i da su za prikupljanje i obradu podataka zainteresirani mnogi subjekti, a da značajno mjesto u tome zauzima država i njena administracija s ciljem osiguravanja nacionalnih interesa. Razvojem interneta i digitalizacijom društva privatnost je više nego ikada dovedena u pitanje. Boban (2012) govori o nekoliko vrsta privatnosti koje se odnose na pojedinca: *informacijska*, *komunikacijska* i *prostorna* privatnosti. Informacijska privatnost se odnosi na lične podatke svakog pojedinca, kao što su datum rođenja, jedinstveni matični broj, adresa stanovanja i sl. Ova privatnost naročito je narušena u cyberspace-u, budući da upravo korištenjem interneta dolazi do prikupljanja ličnih podataka pojedinca. Komunikacijska privatnost podrazumijeva zaštitu razmijenjenih poruka kroz proces komunikacije. Ova privatnost je također dodatno ugrožena u sferi interneta, budući da većina poruka ostaje zapisana kroz pisanu komunikaciju. Prostorna privatnost se odnosi na fizički prostor u kojem pojedinac treba da uživa tajnost, kao što je vlastiti dom. To je prostor u kojem je, bez dozvole, zabranjen pristup drugim društvenim akterima, a moguće ga je prepoznati u prethodno definiranim pravnim aktima koji garantiraju *privatnost porodičnog života i doma*. Boban (2012) također govori o problemu *e-privatnosti* koji se odnosi na „koncept zaštite podataka vezan uz komunikaciju putem elektroničkih mreža u bilo kojem obliku“. Ljudi ostavljaju mnogo podataka koristeći i pretražujući internet, nesvjesni da se na taj način vrši njihovo nadziranje i profiliranje.

Discipliniranjem po panoptičkom sistemu u svakodnevnom životu neupitno je narušena privatnost pojedinca u društvu, naročito ako se panoptički nadzor provodi u *cyberspace-u*. Profiliranje pojedinca i stvaranje znanja o individuama temelji se na prikupljanju ličnih podataka koje korisnici, često nesvjesno, ustupaju korištenjem interneta i društvenih mreža. Iako je pravo na privatnost jedno od osnovnih ljudskih prava, ono je u savremenom dobu značajno narušeno. Međutim, potrebno je analizirati u kojoj mjeri su korisnici interneta i društvenih mreža svjesni da korištenjem interneta ustupaju određene informacije o sebi. Postavlja se pitanje, da li ljudi pod cijenu narušavanja vlastite privatnosti prihvataju uslove koji im se nameću kako bi mogli neometano koristiti internet i društvene mreže.

4. Rezultati anketnog istraživanja

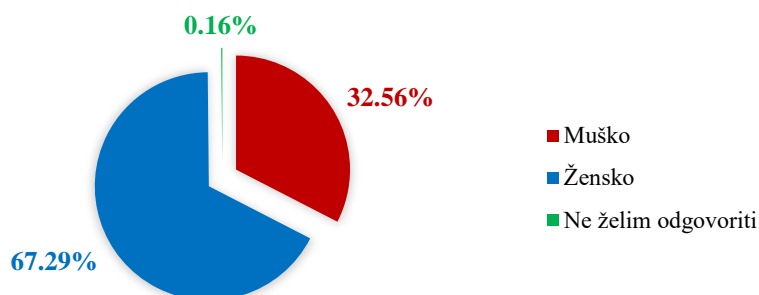
U anketnom istraživanju ispitali smo na koji način građani Bosne i Hercegovine koriste internet i društvene mreže, te kakvi su njihovi stavovi po pitanju zaštite privatnosti. Anketni upitnik se sastojao od 22 pitanja, od kojih su se prva četiri pitanja odnosila na socio-demografska obilježja ispitanika (spol, dob, stepen stečenog obrazovanja, tip prebivališta). U drugom dijelu ankete se od ispitanika zahtijevalo da ocijene zaštićenost njihove privatnosti na internetu. U ovoj sekciji ispitanici su također upitani da li su ikada bili žrtve cyberbullyinga te da li poznaju neku osobu koja je bila žrtva cyberbullyinga. U posljednjem pitanju u drugoj sekciji ispitanici su upitani da li posjeduju korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži. Ispitanici koji su na ovo pitanje odgovorili sa „Ne“, upućeni su odmah na četvrtu sekciju, dok su ispitanici koji su odgovorili sa „Da“ proslijeđeni su na treću sekciju u kojoj smo ispitali kako građani Bosne i Hercegovine koriste društvene mreže: na kojim društvenim mrežama imaju otvorene naloge, koje lične podatke na njima otkrivaju, koliko često objavljuju sadržaj i ko može vidjeti sadržaj koji objavljuju.

U četvrtoj i petoj sekciji anketnog upitnika ispitanicima su ponuđene dvije skale likertovog tipa sa po pet čestica. Jedna skala se odnosi na bihevioralne mjere, a druga na stavove o privatnosti. Čestice u obje skale preuzete su iz istraživanja koje je sproveo Pavuna (2019). Pomoću ovih skala nastojat ćemo utvrditi da li je među građanima Bosne i Hercegovine zastupljen fenomen paradoksa privatnosti, ali i steći bolji uvid o stavovima građana o privatnosti i njihovom ponašanju u *cyberspaceu*. Potrebno je ukazati i na nedostatke u našem istraživanju kada je riječ o ispitivanju fenomena paradoksa privatnosti. U svom istraživanju, kako bi provjerio da li je među građanima Hrvatske zastupljen fenomen paradoksa privatnosti, Pavuna (2019) koristio 27 čestica kombiniranih iz više skala. S obzirom na to da paradoks privatnosti nije glavni fokus u našem istraživanju, mi smo koristili manji broj čestica kako bismo ispitali da li je ovaj fenomen zastupljen među građanima Bosne i Hercegovine. Dobijeni rezultati o paradoksu privatnosti u našem istraživanju trebaju se tretirati kao inicijalni, budući da je za pouzdane rezultate o zastupljenosti ovog fenomena potrebno provesti zasebno istraživanje. Paradoks privatnosti koristit ćemo kao jedan od pokazatelja kako bismo ispitali hipoteze u našem istraživanju.

Također, potrebno je naglasiti da se u istraživanju odnos varijabli neće mjeriti u okviru analize razlike (t-test). Indikatori u ovom istraživanju analizirat će se isključivo komparacijom aritmetičkih sredina indikatora i analizom frekvencija u ukupnom uzorku i socio-demografskim skupinama.

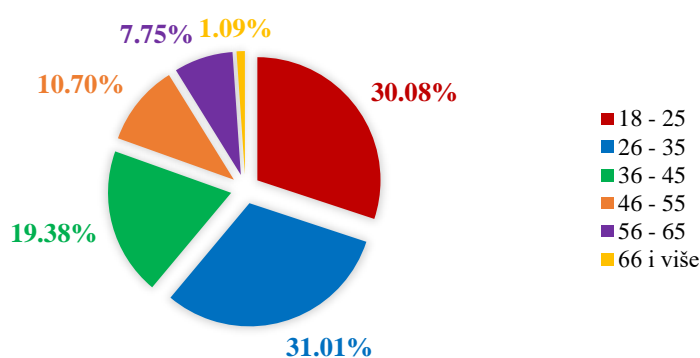
Od ukupnog broja ispitanika (N=645) koji je naš uzorak obuhvatio, otprilike dvije trećine su žene (N=434), dok su jedna trećina muškarci (N=210). Jedan od ispitanika/ica nije želio dati informacije o spolu.

Grafikon 1. Ispitanici na osnovu spola

Što se tiče dobi ispitanika, najveći udio u uzorku činili su ispitanici koji pripadaju dobnoj skupini 26-35 godina starosti (N=200), a slijede ih ispitanici iz dobne skupine 18-25 (N=194). Ispitanici iz dobne skupine 36-45 činili su 19.38% od ukupnog uzorka (N=125), a ispitanici iz dobne skupine 46-55 10.70% ukupnog uzorka (N=69). U ukupnom uzorku našlo se 50 ispitanika iz dobne skupine 56-65, a najmanji udio u uzorku činili su ispitanici iz dobne skupine „66 i više“ (N=7). Potrebno je naglasiti da zbog izrazito male brojnosti ispitanici iz dobne skupine „66 i više“ ne predstavljaju reprezentativan broj u uzorku, stoga će ova dobna skupina biti izuzeta iz analize, ali će njihovi rezultati biti navedeni u tabelarnim prikazima.

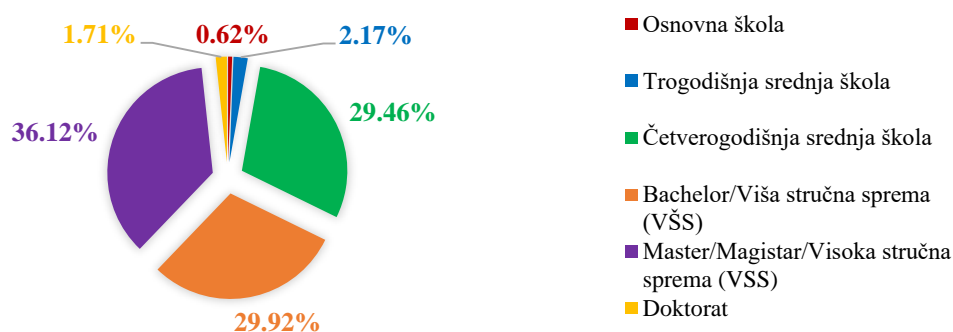
Grafikon 2. Ispitanici na osnovu životne dobi

Kada je riječ o stepenu stečenog obrazovanja ispitanika koji su sudjelovali u istraživanju, najveći udio u uzorku čine ispitanici sa visokom stručnom spremom/završenim drugim ciklusom univerzitetskog obrazovanja (36.12%). Slijede ih ispitanici sa višom stručnom spremom/završenim prvim ciklusom visokog obrazovanja (29.92%), te nešto manji broj ispitanika sa završenom četverogodišnjom srednjom školom (29.46%). Ispitanici sa završenom trogodišnjom srednjom školom čine 2.17% uzorka, a ispitanici sa završenom osnovnom školom

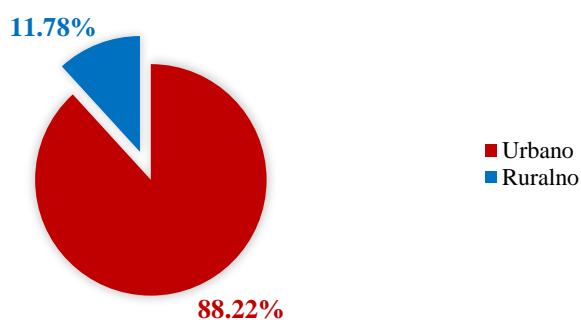
0.6% uzorka. Ispitanici sa doktoratom čine 1.7% uzorka. Kada je riječ o ovom socio-demografskom obilježju, ispitanicima je ostavljena mogućnost da dopišu stepen stečenog obrazovanja ukoliko on nije ponuđen te su dva ispitanika/ice iskoristili ovu opciju. Jedan od njih naveo/la je da je trenutno na „poslijediplomskom specijalističkom studiju“, a drugi je naveo da posjeduje akademsku titulu „profesor doktor“. Radi daljnje analize podataka, prvi pomenuti je svrstan među ispitanike s visokom stručnom spremom, a drugi među ispitanike s doktoratom. U slučaju ove varijable, zbog male brojnosti ispitanika sa završenom osnovnom školom u ukupnom uzorku, oni će biti izuzeti iz analize, ali će njihovi rezultati biti predstavljeni u tabelarnim prikazima. Iako je uzorak u istraživanju obuhvatio također manji broj ispitanika sa završenom trogodišnjom srednjom školom i ispitanika s doktoratom, u analizi će njihovi rezultati biti uzeti u obzir uz napomenu da je podatke unutar ovih skupina neophodno tumačiti s oprezom.

Grafikon 3. Ispitanici na osnovu stepena stečenog obrazovanja

Posljednje socio-demografsko obilježje u anketnom upitniku se odnosilo na tip prebivališta ispitanika. Većina ispitanika (N=569) je kao mjesto prebivališta označila urbanu sredinu, dok je manji broj njih (N=76) označio ruralnu sredinu.

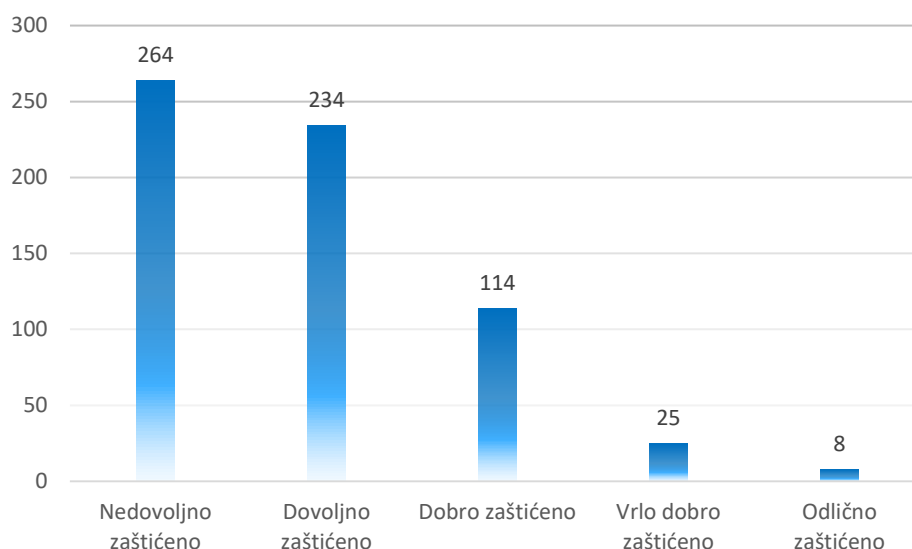
Grafikon 4. Ispitanici prema tipu prebivališta

U nastavku, od ispitanika je zatraženo da ocjene zaštićenost njihove privatnosti na internetu sa ocjenama *nedovoljno zaštićeno*, *dovoljno zaštićeno*, *dobro zaštićeno*, *vrlo dobro zaštićeno* ili

odlično zaštićeno. Većina ispitanika iz uzorka vlastitu privatnost na internetu ocjenjuje kao nedovoljno zaštićenu (40.9%), dok nešto manji broj njih smatra da je njihova privatnost dovoljno zaštićena (36.28%). Otprilike svaki šesti ispitanik smatra da je njegova privatnost dobro zaštićena (17.67%), dok manji broj ispitanika svoju privatnost ocjenjuje kao *vrlo dobro* (3.88%) ili *odlično* (1.24%) zaštićenu na internetu (Grafikon 5).

Grafikon 5. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu

U slučaju ovog indikatora, kada se pomenutim ocjenama dodijele numeričke vrijednosti od 1 do 5, tako da je 1 - *nedovoljno*, 2 - *dovoljno*, 3 - *dobro*, 4 - *vrlo dobro* a 5 - *odlično*, prosječna ocjena u našem uzorku iznosi 1.88. U slučaju ovog indikatora možemo reći da građani Bosne i Hercegovine svoju privatnost smatraju približno dovoljno zaštićenom. Ukoliko u obzir uzmemo spol ispitanika, aritmetička sredina za muškarce iznosi 2.01, a za žene 1.82.

Tabela 1. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu (spol)

Spol	M	N	SD
Muško	2.01	210	0.933
Žensko	1.82	434	0.903
Ne želim odgovoriti	1	1	.
Total	1.88	645	0.917

Nadalje, analiza ovog indikatora u odnosu na dobnu skupinu kojoj ispitanici pripadaju ukazuje na to da zaštićenost privatnosti najbolje ocjenjuju ispitanici iz dobne skupine „18-25“ (M=2.03) i ispitanici iz dobne skupine „46-55“ (M=1.94). Kada je riječ o ostalim dobnim skupinama, aritmetička sredina ocjene zaštićenosti privatnosti za dobnu skupinu 26-35 iznosi 1.83, a za

dobnu skupinu 56-65 1.84. Ispitanici iz dobne skupine 36-45 nešto su lošije ocijenili zaštićenost privatnosti, te u ovom slučaju aritmetička sredina ocjene iznosi 1.75.

Tabela 2. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu (dobna skupina)

Dobna skupina	M	N	SD
18 - 25	2.03	194	1.012
26 - 35	1.83	200	0.871
36 - 45	1.75	125	0.82
46 - 55	1.94	69	0.998
56 - 65	1.84	50	0.792
66 i više	1.43	7	0.535
Total	1.88	645	0.917

Kada je riječ o stepenu stečenog obrazovanja ispitanika, ispitanici sa doktoratom su najbolje ocijenili zadovoljstvo privatnošću u *cyberspace*-u ($M=2.27$), dok su ispitanici sa završenom trogodišnjom srednjom školom najmanje zadovoljni svojom privatnošću ($M=1.50$). Međutim, ovaj rezultat ne možemo uzeti kao u potpunosti pouzdan zbog veoma malog broja ispitanika sa završenom trogodišnjom srednjom školom i doktoratom u ukupnom uzorku. Ispitanici sa završenom četverogodišnjom srednjom školom ($M=1.92$) i ispitanici sa višom stručnom spremom ($M=1.91$) su približno jednako ocijenili zaštićenost privatnosti na internetu, dok su ispitanici sa visokom stručnom spremom zaštićenost privatnosti ocijenili nešto slabije od dvije prethodno pomenute skupine ($M=1.84$).

Tabela 3. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu (obrazovanje)

Obrazovanje	M	N	SD
Osnovna škola	1.5	4	1
Trogodišnja srednja škola	1.5	14	0.65
Četverogodišnja srednja škola	1.92	190	0.916
Bachelor/Viša stručna sprema	1.91	193	0.911
Master/Magistar/Visoka stručna sprema	1.84	233	0.922
Doktorat	2.27	11	1.104
Total	1.88	645	0.917

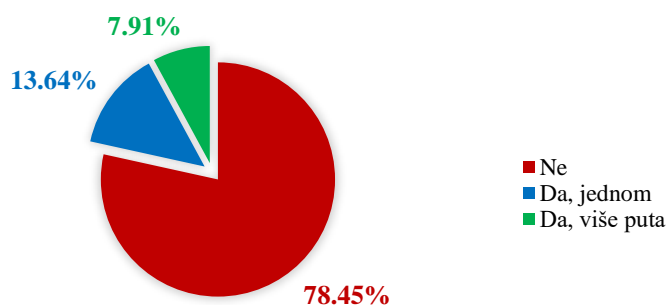
Ukoliko se ispitanici podijele u dvije skupine na osnovu tipa prebivališta, aritmetička sredina za ispitanike iz urbanih sredina iznosi 1.90, a za ispitanike iz ruralnih sredina 1.78.

Tabela 4. Procjena zaštićenosti privatnosti na internetu (tip prebivališta)

Tip prebivališta	M	N	SD
Urbano	1.9	569	0.93
Ruralno	1.78	76	0.81
Total	1.88	645	0.917

U nastavku, ispitanici su pitani da li su ikada bili žrtve cyberbullyinga, te su im bila ponuđena tri odgovora: „Ne“, „Da, jednom“ i „Da, više puta“. Od ukupnog uzorka, najveći broj ispitanika je na ovo pitanje odgovorio sa „Ne“, njih 13.64% (N=88) odgovorilo je sa „Da, jednom“ te 7.91% (N=51) sa „Da, više puta“. Shodno navedenom, svaki peti ispitanik iz uzorka je jednom ili više puta bio žrtva cyberbullyinga (Grafikon 6).

Grafikon 6. Da li ste ikada bili žrtva cyberbullyinga?

Ovaj indikator također ukazuje na to da su žene u većoj mjeri bile izložene cyberbullying-u u odnosu na muškarce. Tako je svaka četvrta žena iz uzorka jednom ili više puta bila izložena cyberbullying-u. S druge strane, skoro svaki sedmi muškarac iz uzorka je jednom ili više puta bio izložen cyberbullying-u.

Tabela 5. Da li ste ikada bili žrtva cyberbullyinga? (spol)

Spol		Ne	Da, jednom	Da, više puta	Total
Muško	N	178	17	15	210
	%	84.80%	8.10%	7.10%	100.00%
Žensko	N	327	71	36	434
	%	75.30%	16.40%	8.30%	100.00%
Ne želim odgovoriti	N	1	0	0	1
	%	100.00%	0.00%	0.00%	100.00%
Total	N	506	88	51	645
	%	78.40%	13.60%	7.90%	100.00%

Kada je riječ o dobi ispitanika, ispitanici u dobnoj skupini 18-25 bili su u najvećoj mjeri žrtve *cyberbullyinga*. Tako je skoro svaki treći ispitanik iz ove skupine jednom (16%) ili više puta (12.9%) bio žrtva *cyberbullyinga*. Također, svaki četvrti ispitanik iz dobne skupine „46-55“ je jednom (20.30%) ili više puta (4.30%) bio žrtva *cyberbullyinga*, kao i svaki peti ispitanik iz dobne skupine „26-35“ (11.5% njih jednom, a 7.5% više puta). Svaki deveti ispitanik iz dobne skupine „36-45“ jednom je bio žrtva *cyberbullyinga*, a nešto manji udio (3.2%) više puta. Kada je riječ o dobnoj skupini „56-65“, svaki deseti ispitanik iz ove skupine je jednom bio žrtva *cyberbullyinga*, a 6% njih su se s ovim oblikom nasilja susreli više puta.

Tabela 6. Da li ste ikada bili žrtva *cyberbullyinga*? (dobna skupina)

Dobna skupina		Ne	Da, jednom	Da, više puta	Total
18 - 25	N	138	31	25	194
	%	71.10%	16.00%	12.90%	100.00%
26 - 35	N	162	23	15	200
	%	81.00%	11.50%	7.50%	100.00%
36 - 45	N	107	14	4	125
	%	85.60%	11.20%	3.20%	100.00%
46 - 55	N	52	14	3	69
	%	75.40%	20.30%	4.30%	100.00%
56 - 65	N	42	5	3	50
	%	84.00%	10.00%	6.00%	100.00%
66 i više	N	5	1	1	7
	%	71.40%	14.30%	14.30%	100.00%
Total	N	506	88	51	645
	%	78.40%	13.60%	7.90%	100.00%

Što se tiče stepena stečenog obrazovanja ispitanika, skoro svaki drugi ispitanik s doktorskom diplomom je jednom (36.4%) ili više puta (9.1%) bio žrtva *cyberbullyinga*. Četiri, od ukupno 14 ispitanika sa završenom trogodišnjom srednjom školom ispitanika po jednom su se suočili s ovim fenomenom. Kada je riječ o ispitanicima sa visokom stručnom spremom (Master), 81.10% njih nije nikada bilo žrtva zlostavljanja ili uznemiravanja na društvenim mrežama, dok se njih 13.70% s ovim fenomenom susrelo jednom, a 5.20% njih više puta. Ispitanici sa završenom četverogodišnjom srednjom školom i ispitanici s višom stručnom spremom imaju približno isti rezultat. Tako 77.4% ispitanika sa završenom četverogodišnjom srednjom školom se nikada nije susrelo sa *cyberbullyingom*, 13.7% njih se s ovim fenomenom susrelo jednom, a 8.9% njih više puta. S druge strane, 78.2% ispitanika sa višom stručnom spremom nisu bili žrtve uznemiravanja ili zlostavljanja na internetu, 11.4% njih su jednom bili žrtve, a svaki deseti ispitanik (10.4%) više puta.

Tabela 7. Da li ste ikada bili žrtva *cyberbullyinga*? (obrazovanje)

Obrazovanje		Ne	Da, jednom	Da, više puta	Total
Osnovna škola	N	3	0	1	4
	%	75.00%	0.00%	25.00%	100.00%
Trogodišnja srednja škola	N	10	4	0	14
	%	71.40%	28.60%	0.00%	100.00%
Četverogodišnja srednja škola	N	147	26	17	190
	%	77.40%	13.70%	8.90%	100.00%
Bachelor/Viša stručna sprema	N	151	22	20	193
	%	78.20%	11.40%	10.40%	100.00%
Master/Magistar/Visoka stručna sprema	N	189	32	12	233
	%	81.10%	13.70%	5.20%	100.00%
Doktorat	N	6	4	1	11
	%	54.50%	36.40%	9.10%	100.00%
Total	N	506	88	51	645
	%	78.40%	13.60%	7.90%	100.00%

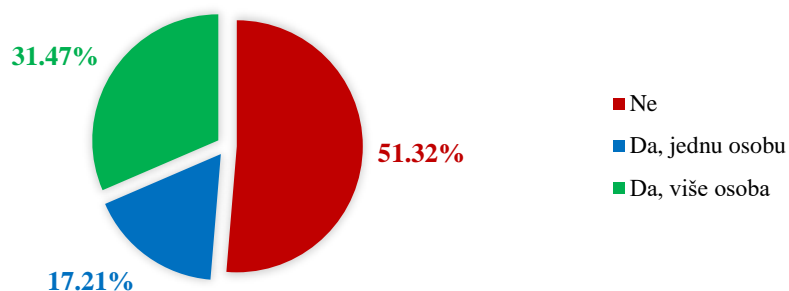
U pogledu mjesta prebivališta ispitanika, značajnije razlike se ogledaju samo u tome koliko puta su ispitanici bili žrtve nasilja ili uznemiravanja na internetu. Manji broj ispitanika iz ruralnih sredina (5.3%) se više puta suočio s ovim problemom, 17.1% njih jednom, a 77.6% njih nikada. S druge strane, 8.3% ispitanika iz urbanih sredina su jednom bili žrtve *cyberbullyinga*, 13.2% njih više šuta, a 78.6% njih se nije susrelo s ovim oblikom nasilja ili uznemiravanja.

Tabela 8. Da li ste ikada bili žrtva *cyberbullyinga*? (tip prebivališta)

Tip prebivališta		Ne	Da, jednom	Da, više puta	Total
Urbano	N	447	75	47	569
	%	78.60%	13.20%	8.30%	100.00%
Ruralno	N	59	13	4	76
	%	77.60%	17.10%	5.30%	100.00%
Total	N	506	88	51	645
	%	78.40%	13.60%	7.90%	100.00%

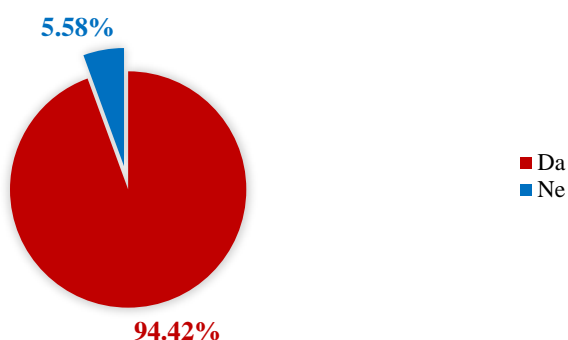
U narednom pitanju ispitanici/ice su pitani da li poznaju nekoga ko je bio žrtva *cyberbullyinga*. Skoro jedna polovina ispitanika (48.68%) ispitanika poznaju jednu ili više osoba koje su bile žrtve nasilja ili uznemiravanja putem u *cyberspaceu*.

Grafikon 7. Da li poznajete nekoga ko je bio žrtva *cyberbullyinga*?

Također, ispitanici/ice su pitani da li posjeduju korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži. Od ukupnog broja ispitanika, otprilike svaki deseti ispitanik (5.58%) ne posjeduje nalog na nekoj društvenoj mreži, dok većina ispitanika (94.42%) ima otvorene naloge.

Grafikon 8. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži?

Kada je riječ o spolu ispitanika, žene u blago većoj mjeri koriste društvene mreže (94.7%) u odnosu na muškarce (93.8%).

Tabela 9. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži? (spol)

Spol		Da	Ne	Total
Muško	N	197	13	210
	%	93.80%	6.20%	100.00%
Žensko	N	411	23	434
	%	94.70%	5.30%	100.00%
Ne želim odgovoriti	N	1	0	1
	%	100.00%	0.00%	100.00%
Total	N	609	36	645
	%	94.40%	5.60%	100.00%

Kada je riječ o dobnoj skupini ispitanika, mladi u dobi 18-25 u najvećoj mjeri posjeduju naloge na društvenim mrežama (98.5%), kao i ispitanici iz dobne skupine 26-35 (96%). Također, veliki

udio ispitanika iz dobne skupine 46-55 posjeduje naloge na društvenim mrežama (94.2%). Devet od deset ispitanika iz dobne skupine 36-45 posjeduje naloge na društvenim mrežama (90.4%), a unutar dobne skupine 56-65, 86% ispitanika ima otvorene naloge na društvenim mrežama.

Tabela 10. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži? (dobna skupina)

Dobna skupina		Da	Ne	Total
18 - 25	N	191	3	194
	%	98.50%	1.50%	100.00%
26 - 35	N	192	8	200
	%	96.00%	4.00%	100.00%
36 - 45	N	113	12	125
	%	90.40%	9.60%	100.00%
46 - 55	N	65	4	69
	%	94.20%	5.80%	100.00%
56 - 65	N	43	7	50
	%	86.00%	14.00%	100.00%
66 i više	N	5	2	7
	%	71.40%	28.60%	100.00%
Total	N	609	36	645
	%	94.40%	5.60%	100.00%

Kada je riječ o stepenu stečenog obrazovanja ispitanika, svi ispitanici sa doktoratom (N=11) naveli su da posjeduju naloge na nekoj društvenoj mreži. Slijede ih ispitanici sa višom stručnom spremom (96.4%), dok ispitanici sa visokom stručnom spremom (93.6%) i završenom četverogodišnjom srednjom školom (93.7%) u približno istoj mjeri imaju otvorene naloge na društvenim mrežama. Dvanaest ispitanika (85.7%) ispitanika sa završenom trogodišnjom srednjom školom posjeduju nalog na nekoj društvenoj mreži.

Tabela 11. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži? (obrazovanje)

Obrazovanje		Da	Ne	Total
Osnovna škola	N	4	0	4
	%	100.00%	0.00%	100.00%
Trogodišnja srednja škola	N	12	2	14
	%	85.70%	14.30%	100.00%
Četverogodišnja srednja škola	N	178	12	190
	%	93.70%	6.30%	100.00%
Bachelor/Viša stručna sprema	N	186	7	193
	%	96.40%	3.60%	100.00%
Master/Magistar/Visoka stručna sprema	N	218	15	233
	%	93.60%	6.40%	100.00%

Doktorat	N	11	0	11
	%	100.00%	0.00%	100.00%
Total	N	609	36	645
	%	94.40%	5.60%	100.00%

Što se tiče mjesta prebivališta ispitanika, ispitanici iz ruralnih sredina u nešto većoj mjeri (97.4%) imaju otvorene naloge na društvenim mrežama u odnosu na ispitanike iz urbanih sredina (94%).

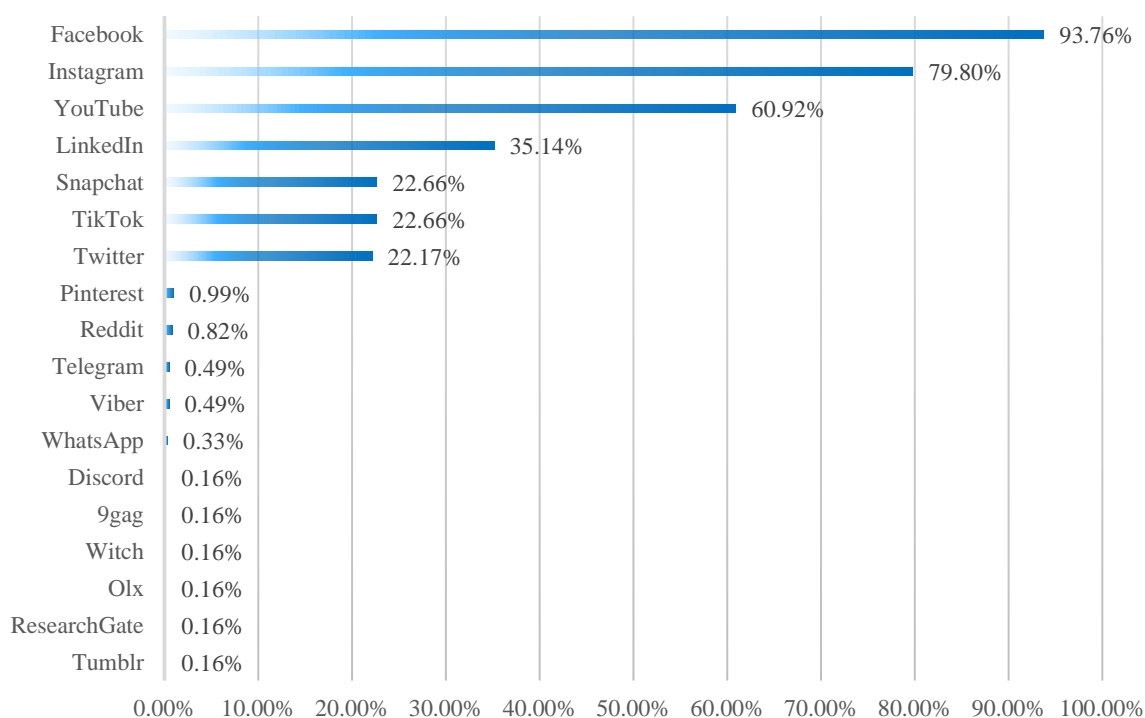
Tabela 12. Da li posjedujete korisnički nalog na nekoj društvenoj mreži? (tip prebivališta)

Tip prebivališta		Da	Ne	Total
Urbano	N	535	34	569
	%	94.00%	6.00%	100.00%
Ruralno	N	74	2	76
	%	97.40%	2.60%	100.00%
Total	N	609	36	645
	%	94.40%	5.60%	100.00%

Ispitanicima koji su naveli da imaju otvorene naloge na društvenim mrežama (N=609) postavljena su dodatna četiri pitanja kako bismo dobili bolji uvid u to na koji način oni koriste društvene mreže.

U prvom od tih pitanja od ispitanika se zahtijevalo da navedu sve društvene mreže koje koriste i ovdje je ispitanicima omogućeno da označe više odgovora. Društvene mreže koje su ispitanici mogli označiti da koriste su *Facebook*, *Instagram*, *Twitter*, *YouTube*, *LinkedIn*, *TikTok* i *Snapchat*. Također, ispitanicima je ostavljena mogućnost da, ukoliko društvena mreža koju koriste nije navedena, dopišu naziv društvene mreže. Od ukupnog broja ispitanika koji koriste društvene mreže (N=609), najveći udio njih koristi *Facebook* (93,8%). Nakon *Facebooka*, građani Bosne i Hercegovine najviše koriste *Instagram* (79.8%) te *YouTube* (60.9%). Nešto više od jedne trećine ispitanika koji koriste društvene mreže (35.1%) ima otvoren nalog na platformi *LinkedIn*, a nešto manje od jedne četvrtine njih koristi *TikTok* (22.7%), *Snapchat* (22.7%) i *Twitter* (22.2%). Također, ispitanici su iskoristili mogućnost da dopišu društvene mreže koje koriste, a koje nisu ponuđene u upitniku. Društvene mreže koje su ispitanici naveli da koriste su *Pinterest* (N=6), *Reddit* (N=5), *Viber* (N=3), *Telegram* (N=3), *WhatsApp* (N=2), *Tumblr* (N=1), *ResearchGate* (N=1), *Olx* (N=1), *Witch* (N=1), *9gag* (N=1) i *Discord* (N=1).

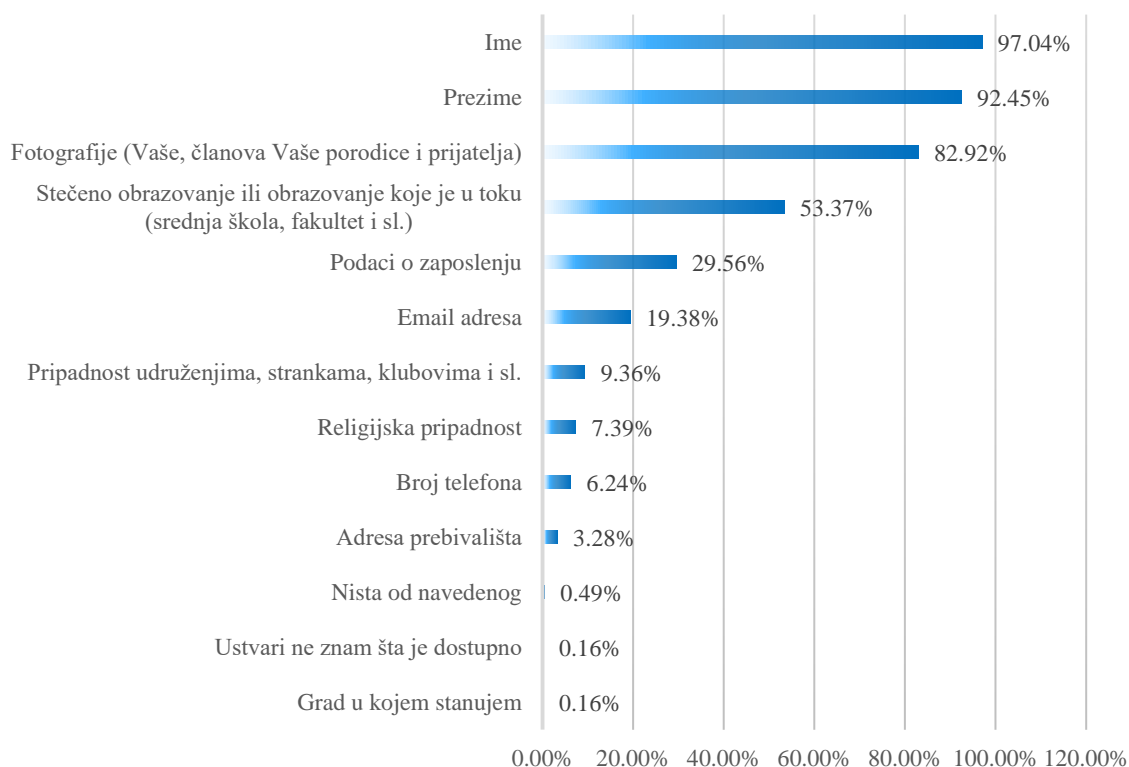
Grafikon 9. Na kojim društvenim mrežama imate otvorene korisničke naloge?

U ovom dijelu upitnika od ispitanika je također zatraženo da navedu koje su to informacije i sadržaji, koji otkrivaju neke lične podatke o njima, dostupni na njihovim nalogima na društvenim mrežama. Kao i u prethodnom indikatoru, i u ovom slučaju je ispitanicima omogućeno da označe više polja. Polja koja su im bila ponuđena su: *ime, prezime, fotografije, obrazovanje, podaci o zaposlenju, e-mail adresa, pripadnost udruženjima, strankama klubovima i sl, religijska pripadnost, broj telefona i adresa prebivališta*. U ovom indikatoru ispitanicima je također ostavljena mogućnost da navedu neke informacije koje su dostupne, a koje nisu ponuđene u odgovorima. Velika većina ispitanika, njih 97%, navelo je da je njihovo ime dostupno na njihovim nalogima na društvenim mrežama, a tek nešto manji udio (92.45%) ja navelo da je dostupno i prezime. Nakon imena i prezimena, ispitanici najviše objavljuju fotografije, svoje, članova svoje porodice ili prijatelja (82.9%). Više od jedne polovine ispitanika navelo je da su podaci o njihovom obrazovanju dostupni na društvenim mrežama, dok je 29.56% ispitanika, koji koriste društvene mreže, na njima dostupnim učinila i podatke o zaposlenju. Skoro svaki peti korisnik društvenih mreža na njima je objavio svoju e-mail adresu. Nešto manji broj ispitanika naveo je da su na društvenim mrežama dostupne informacije o njihovoj pripadnosti udruženjima, strankama, klubovima i sl. (9.36%), kao i religijska pripadnost (7.39%) i broj telefona (6.24%). Manji broj ispitanika naveo je da su na društvenim mrežama dostupne informacije o njihovim adresama prebivališta. U dijelu gdje je ispitanicima ostavljena mogućnost da dopišu informacije koje se nalaze na društvenim mrežama, a koje nisu

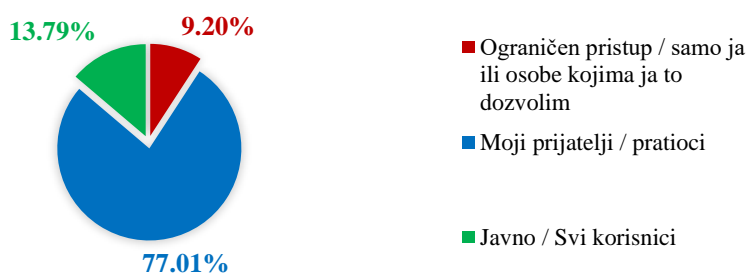
navedene u upitniku, troje ispitanika je navelo da ništa od navedenog nije dostupno na njihovim nalogima na društvenim mrežama, dok je jedan ispitanik dopisao da je grad u kojem stanuje jedna od informacije koje su o njemu/njoj dostupne u *cyberspaceu*. Jedan od ispitanika/ica je naveo da ustvari ne zna koje informacije i njemu/njoj su dostupne na društvenim mrežama.

Grafikon 10. Koje informacije/sadržaji o vama su dostupni na Vašim nalogima na društvenim mrežama?

Ispitanici koji koriste društvene mreže također su pitani ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljuju na društvenim mrežama. Nešto više od tri četvrtine ispitanika objavljeni sadržaj na društvenim mrežama dijele sa svojim prijateljima ili pratiocima. Nešto manji broj ispitanika (9.20%) ograničio je pristup sadržaju objavljenom na društvenim mrežama samo na određene osobe ili samo sebi, dok je svaki sedmi ispitanik (13.79%) objavljeni sadržaj učinio dostupnim svim korisnicima interneta i društvenih mreža.

Grafikon 11. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama?

Ukoliko ispitanike u slučaju ovog indikatora podijelimo na osnovu spola, dobijeni rezultati pokazuju da svaki peti muškarac (21.8%) te svaka deseta žena (10%) javno objavljuju sadržaj na društvenim mrežama. Većina muškaraca iz uzorka (68.5%) sadržaj na društvenim mrežama dijeli samo s prijateljima i pratiocima, dok svaki deseti muškarac (9.6%) ograničava pristup sadržaju samo na određene ljude ili lično sebi. Četiri od pet žena (81.3%) sadržaj na društvenim mrežama dijeli samo s prijateljima ili pratiocima, dok je 8.8% ispitanica ograničilo pristup sadržaju.

Tabela 13. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama?

(spol)

Spol		Javno/svi korisnici	Moji prijatelji/pratioci	Ograničen pristup/samo ja ili osobe kojima ja to dozvolim	Total
Muško	N	43	135	19	197
	%	21.80%	68.50%	9.60%	100.00%
Žensko	N	41	334	36	411
	%	10.00%	81.30%	8.80%	100.00%
Ne želim odgovoriti	N	0	0	1	1
	%	0.00%	0.00%	100.00%	100.00%
Total	N	84	469	56	609
	%	13.80%	77.00%	9.20%	100.00%

Kada je riječ o dobi ispitanika, svaki četvrti ispitanik iz dobne skupine 46-55 (26.2%), kao i svaki peti ispitanik iz dobne skupine 56-65 (20.9%) javno objavljuju sadržaj na društvenim mrežama. Ispitanici iz dobnih skupina 26-35 (10.9%) i 36-45 (11.5%) u nešto manjoj mjeri javno objavljuju sadržaj, dok 12.6% ispitanika iz dobne skupine 18-25 omogućava svim korisnicima interneta i društvenih mreža uvid u sadržaj koji su objavili. Manje razlike su primjetne među ispitanicima u dobnim skupinama 18-25 (78.5%), 26-35 (79.7%) i 36-45 (77.9%) kada je riječ o udjelu ispitanika koji sadržaj dijele s prijateljima i pratiocima, dok nešto manji broj ispitanika iz dobnih skupina 46-55 (66.2%) i 56-65 (69.8%) dijele sadržaj na društvenim mrežama s prijateljima i pratiocima. Ispitanici iz dobne skupine 36-45 su u najvećoj mjeri ograničili sadržaj samo na određene ljude ili u potpunosti (10.6%), a slijede ih ispitanici iz dobnih skupina 26-35 (9.4%), 56-65 (9.3%) te 18-25 (8.9%). Svaki trinaesti ispitanik iz dobne skupine 46-55 (7.7%) ograničio je pristup sadržaju objavljenom na društvenim mrežama.

Tabela 14. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama?
(dobna skupina)

Dobna skupina		Javno/svi korisnici	Moji prijatelji/pratioci	Ograničen pristup/samo ja ili osobe kojima ja to dozvolim	Total
18 - 25	N	24	150	17	191
	%	12.60%	78.50%	8.90%	100.00%
26 - 35	N	21	153	18	192
	%	10.90%	79.70%	9.40%	100.00%
36 - 45	N	13	88	12	113
	%	11.50%	77.90%	10.60%	100.00%
46 - 55	N	17	43	5	65
	%	26.20%	66.20%	7.70%	100.00%
56 - 65	N	9	30	4	43
	%	20.90%	69.80%	9.30%	100.00%
66 i više	N	0	5	0	5
	%	0.00%	100.00%	0.00%	100.00%
Total	N	84	469	56	609
	%	13.80%	77.00%	9.20%	100.00%

Ukoliko u obzir uzmemo stepen stečenog obrazovanja ispitanika, 27.3% ispitanika sa doktoratom javno objavljuje sadržaj na društvenim mrežama, dok je isti udio iz ove skupine ograničio pristup sadržaju na društvenim mrežama. Preostalih 45.5% ispitanika iz ove skupine sadržaj na društvenim mrežama dijeli samo s prijateljima i pratiocima. Među ispitanicima sa trogodišnjom (75%) i četverogodišnjom (76.4%) srednjom školom i ispitanicima sa višom stručnom spremom (75.3%) nema većih razlika kada je riječ o udjelu ispitanika iz ovih skupina koji sadržaj dijele sa prijateljima i pratiocima. Također, male su razlike među ispitanicima sa završenom srednjom školom (15.2%) i višom stručnom spremom (16.7%) ako se u obzir uzme udio ispitanika koji je objavljeni sadržaj učinio javno dostupnim, kao i udio ispitanika koji je ograničio pristup sadržaju na društvenim mrežama (Tabela 15). Četiri od pet ispitanika sa visokom stručnom spremom sadržaj na internetu dijeli samo s prijateljima ili pratiocima, 9.2% njih sadržaj objavljuje javno, a 9.6% njih je ograničilo pristup sadržaju na društvenim mrežama.

Tabela 15. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama?
(obrazovanje)

Obrazovanje		Javno/svi korisnici	Moji prijatelji/pratioci	Ograničen pristup/samo ja ili osobe kojima ja to dozvolim	Total
Osnovna škola	N	2	2	0	4
	%	50.00%	50.00%	0.00%	100.00%
Trogodišnja srednja škola	N	1	9	2	12
	%	8.30%	75.00%	16.70%	100.00%
Četverogodišnja srednja škola	N	27	136	15	178
	%	15.20%	76.40%	8.40%	100.00%
Bachelor/Viša stručna sprema	N	31	140	15	186
	%	16.70%	75.30%	8.10%	100.00%
Master/Magistar/Visoka stručna sprema	N	20	177	21	218
	%	9.20%	81.20%	9.60%	100.00%
Doktorat	N	3	5	3	11
	%	27.30%	45.50%	27.30%	100.00%
Total	N	84	469	56	609
	%	13.80%	77.00%	9.20%	100.00%

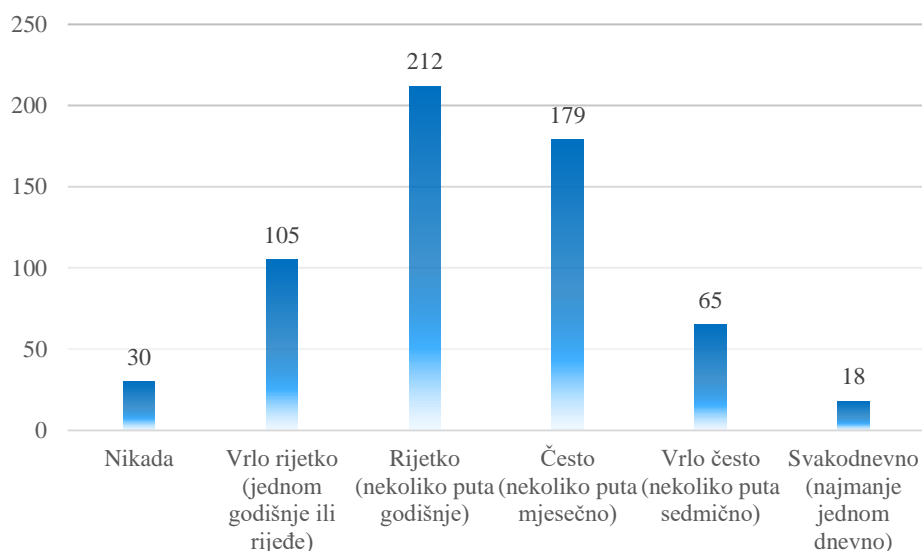
Glede tipa prebivališta ispitanika, rezultati pokazuju da znatno veći udio ispitanika iz urbanih sredina (15%) javno objavljuje sadržaj na društvenim mrežama od ispitanika iz ruralnih sredina (5.4%). Tri od četiri ispitanika s prebivalištem u urbanim sredinama sadržaj na društvenim mrežama dijele samo s pratiocima i prijateljima, a 9.3% njih je ograničilo pristup sadržaju na društvenim mrežama.

Tabela 16. Ko uglavnom može vidjeti sadržaj koji objavljujete na društvenim mrežama? (tip prebivališta)

Tip prebivališta		Javno/svi korisnici	Moji prijatelji/pratioci	Ograničen pristup/samo ja ili osobe kojima ja to dozvolim	Total
Urbano	N	80	405	50	535
	%	15.00%	75.70%	9.30%	100.00%
Ruralno	N	4	64	6	74
	%	5.40%	86.50%	8.10%	100.00%
Total	N	84	469	56	609
	%	13.80%	77.00%	9.20%	100.00%

U posljednjem pitanju u sekciji u kojoj su odgovorili samo oni ispitanici koji koriste društvene mreže, od njih je zatraženo da navedu koliko često objavljuju sadržaj na društvenim mrežama. S obzirom na to da pojedine društvene mreže, kao što su *Facebook* i *Instagram*, korisnicima omogućavaju da objavljuju sadržaj koji nestaje nakon određenog vremena, ispitanicima je pojašnjeno da se ovaj indikator odnosi i na tu opciju. Ispitanicima su bili ponuđeni sljedeći odgovori: *nikada*, *vrlo rijetko* (jednom godišnje ili rijede), *rijetko* (nekoliko puta godišnje), *često* (nekoliko puta mjesečno), *vrlo često* (nekoliko puta sedmično) i *svakodnevno* (najmanje jednom dnevno). Kada je riječ o ukupnom uzorku, više od jedne trećine ispitanika (34.8%) navelo je da rijetko objavljuju sadržaj na društvenim mrežama, dok je 29.4% navelo da često objavljuju sadržaj na društvenim mrežama. Svaki šesti ispitanik (17.2%) vrlo rijetko objavljuje sadržaj na društvenim mrežama, dok 10.7% ispitanika vrlo često objavljuje sadržaj na društvenim mrežama. Svaki dvadeseti ispitanik (4.9%) nikada ne objavljuje sadržaj na društvenim mrežama, dok nešto manji udio ispitanika (3%) svakodnevno objavljuje sadržaj na društvenim mrežama. Kada u slučaju ovog indikatora ponuđenim česticama dodijelimo numeričke vrijednosti tako da je 1 – *nikada*, 2 – *vrlo rijetko*, 3 – *rijetko*, 4 – *često*, 5 – *vrlo često* i 6 – *svakodnevno*, aritmetička sredina u slučaju našeg uzorka iznosi 3.33. S tim u vezi, možemo reći da građani Bosne i Hercegovine u prosjeku nekoliko puta godišnje do nekoliko puta mjesečno objavljuju sadržaj na društvenim mrežama.

Grafikon 12. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama?

Osvrtom na spol ispitanika, aritmetička sredina za muškarce iznosi 3.23, a za žene 3.37. Budući da se u ovom slučaju ne radi o većim razlikama, može se reći da i muškarci i žene podjednako, tj. u prosjeku nekoliko puta godišnje objavljuju sadržaj na društvenim mrežama.

Tabela 17. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama? (spol)

Spol	M	N	SD
Muško	3.23	197	1.077
Žensko	3.37	411	1.133
Ne želim odgovoriti	1	1	.
Total	3.33	609	1.119

Aritmetičke sredine dobnih skupina iz našeg uzorka pokazuju da ispitanici iz dobnih skupina 18-25 (M=3.51) i 26-35 (M=3.46) nešto češće objavljuju sadržaj na društvenim mrežama od ispitanika iz dobnih skupina 36-45 (M=3.08), 46-55 (M=2.98) i 56-65 (M=3). Možemo reći da ispitanici starosti 36 godina i više rijetko objavljuju sadržaj na društvenim mrežama, dok ispitanici u dobim skupinama 18-25 i 26-35 nešto češće objavljuju sadržaj na društvenim mrežama.

Tabela 18. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama? (dobna skupina)

Dobna skupina kojoj pripadate	M	N	SD
18 - 25	3.51	191	1.151
26 - 35	3.46	192	1.017
36 - 45	3.08	113	1.151
46 - 55	2.98	65	1.068
56 - 65	3	43	1.134
66 i više	3.8	5	1.304
Total	3.33	609	1.119

Analizirajući stepen stečenog obrazovanja, uviđamo da je aritmetička sredina najviša za ispitanike sa završenom trogodišnjom srednjom školom (M=3.83), a slijede ih ispitanici s doktoratom (M=3.64). Aritmetička sredina je nešto niža za ispitanike s višom stručnom spremom (M=3.51), a te ispitanike s četverogodišnjom srednjom školom (M=3.32). Ovaj indikator ukazuje da ispitanici s visokom stručnom spremom u najmanjoj mjeri objavljuju sadržaj na društvenim mrežama (M=3.14). Shodno navedenom, možemo reći da ispitanici s trogodišnjom srednjom školom u prosjeku često objavljuju sadržaj na društvenim mrežama, te u nešto manjoj mjeri ispitanici s doktoratom. Ispitanici s četverogodišnjom stručnom spremom u prosjeku rijetko objavljuju sadržaj, a u još manjoj mjeri ispitanici s visokom stručnom spremom. Dakle, ispitanici s doktoratom i trogodišnjom srednjom školom u najvećoj mjeri

objavljaju sadržaj na društvenim mrežama, a ispitanici s visokom stručnom spremom u najmanjoj mjeri.

Tabela 19. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama? (obrazovanje)

Stepen stečenog obrazovanja	M	N	SD
Osnovna škola	3	4	1.414
Trogodišnja srednja škola	3.83	12	1.267
Četverogodišnja srednja škola	3.32	178	1.132
Bachelor/Viša stručna sprema	3.51	186	1.102
Master/Magistar/Visoka stručna sprema	3.14	218	1.086
Doktorat	3.64	11	1.12
Total	3.33	609	1.119

Ovaj indikator ukazao je i na manju razliku među ispitanicima na osnovu mjesta prebivališta. Iako se za obje skupine može reći da u prosjeku rijetko objavljaju sadržaj na društvenim mrežama, aritmetička sredina ukazuje na to da ispitanici iz ruralnih sredina (M=3.45) nešto učestalije objavljaju sadržaj na društvenim mrežama od ispitanika iz urbanih sredina (M=3.31).

Tabela 20. Koliko često objavljujete sadržaj na društvenim mrežama? (tip prebivališta)

Tip prebivališta:	M	N	SD
Urbano	3.31	535	1.122
Ruralno	3.45	74	1.1
Total	3.33	609	1.119

U četvrtoj i petoj sekciji upitnika ispitanicima su ponuđene dvije skale. Čestice u obje skale su preuzete iz istraživanja o zastupljenosti paradoksa privatnosti koje je proveo Pavuna (2019). Povodom toga, potrebno je elaborirati metodologiju kojom je Pavuna provjerio da li postoji paradoks privatnosti među građanima u Republici Hrvatskoj. U istraživanju koje je on proveo, ispitanici su odgovarali na veći broj skala likertovog tipa. Pavuna je, kombinacijom više skala, nastojao utvrditi stepen zabrinutosti za privatnost ispitanika i ponašanje ispitanika na drugim mjerama. U istraživanju koje je proveo, jedna od skala koja se odnosila na *zabrinutost za privatnost* imala je sedam čestica, a skala likertovog tipa sadržavala je pet nivoa. Ispitanici su podijeljeni u tri kategorije, ovisno o broju čestica na koje su dali visok odgovor (4 – *slažem se* i 5 – *u potpunosti se slažem*). Tako su ispitanici koji su dali visok odgovor pet, šest ili svih sedam čestica smješteni u kategoriju *fundamentalisti*, dok su ispitanici koji su visok odgovor dali

na dvije, tri ili četiri čestice smješteni u kategoriju *pragmatici*. Ispitanici koji su visoke odgovore dali na jednu ili nijednu česticu smješteni su u kategoriju *nezainteresirani*. Pavuna (2019) je zabrinutost za privatnost također mjerio pomoću četiri čestice iz instrumenta CFIP (eng. *Concern For Information Privacy*). Istom metodom, i u slučaju ovog instrumenta ispitanici su svrstani u pomenute tri kategorije. Uzimajući u obzir razliku u broju čestica, ispitanici koji su dali visok odgovor (4 ili 5) na sve četiri čestice smješteni su u skupinu *fundamentalista*, oni koji su dali visok odgovor na 1, 2 ili 3 čestice smješteni su u *pragmatike*, a oni koji ni na jednu česticu nisu odgovorili sa 4 ili 5 smješteni su u *nezainteresirane*. Ponašanje ispitanika na društvenim mrežama Pavuna (2019) je mjerio pomoću tri modificirane bihevioralne skale. Također, u slučaju ove varijable ispitanici su podijeljeni u pomenute tri skupine. Kako bi utvrdio da li postoji paradoks privatnosti među građanima Republike Hrvatske, Pavuna je postavio minimalni kriterij koji bi ispitanici iz skupine *fundamentalista*, u odnosu na stavove o privatnosti, trebali ispuniti da bi se na internetu i društvenim mrežama ponašali u skladu sa svojim stavovima. U istraživanju koje je proveo potvrđen je paradoks privatnosti.

Za potrebe našeg istraživanja, mi ćemo se poslužiti sličnom metodologijom kojom se koristio i Pavuna (2019). Pomoću dvije skale nastojat ćemo utvrditi zabrinutost za privatnost građana Bosne i Hercegovine, te bihevioralne mjere. Obje skale inicijalno su sadržale po pet čestica. U skali o zabrinutosti za privatnost, ispitanici na čestice mogli odgovoriti na skali od 1-5, pri čemu je 1 – *uopće se ne slažem*, 2 – *ne slažem se*, 3 – *ni se slažem, ni se ne slažem*, 4 – *slažem se* i 5 – *u potpunosti se slažem*. Kada je riječ o skali koja se odnosi na ponašanje na internetu, od ispitanika se zahtijevalo da navedu učestalost ponašanja u proteklih 12 mjeseci za svaku od navedenih čestica, pri čemu je 1 – *nikada*, 2 – *rijetko*, 3- *ponekad*, 4 – *često* i 5 – *uvijek*.

Kada je riječ o skali koja mjeri *zabrinutost za privatnosti*, ispitanicima je bilo ponuđeno 5 čestica: 1. *Općenito sam zabrinut/a za svoju privatnost*, 2. *Otkrivanje ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama je rizično*, 3. *Plašim se da bi neovlaštene osobe mogle pristupiti mojim ličnim podacima preko interneta i društvenih mreža*, 4. *Obično mi smeta kada se od mene traže moji lični podaci* i 5. *Zabrinut/a sam da se prikuplja previše podataka o meni*. Pouzdanost ove mjerne skale ispitali smo pomoću Cronbach alfa koeficijenta unutarnje dosljednosti. Cronbach alfa za ovu skalu iznosi 0.854, te se skala može smatrati vrlo dobro pouzdanom (Tabela 21).

Tabela 21. Pouzdanost skale zabrinutosti za privatnosti

	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
Općenito sam zabrinut/a za svoju privatnost.	16.11	12.848	0.636	0.832
Otkrivanje ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama je rizično.	15.25	13.943	0.567	0.848
Plašim se da bi neovlaštene osobe mogle pristupiti mojim ličnim podacima preko interneta i društvenih mreža.	15.73	11.774	0.753	0.799
Obično mi smeta kada se od mene traže moji lični podaci.	15.31	13.148	0.673	0.822
Zabrinut/a sam da se prikuplja previše podataka o meni.	15.63	11.945	0.71	0.812
Cronbach alpha: 0.854				

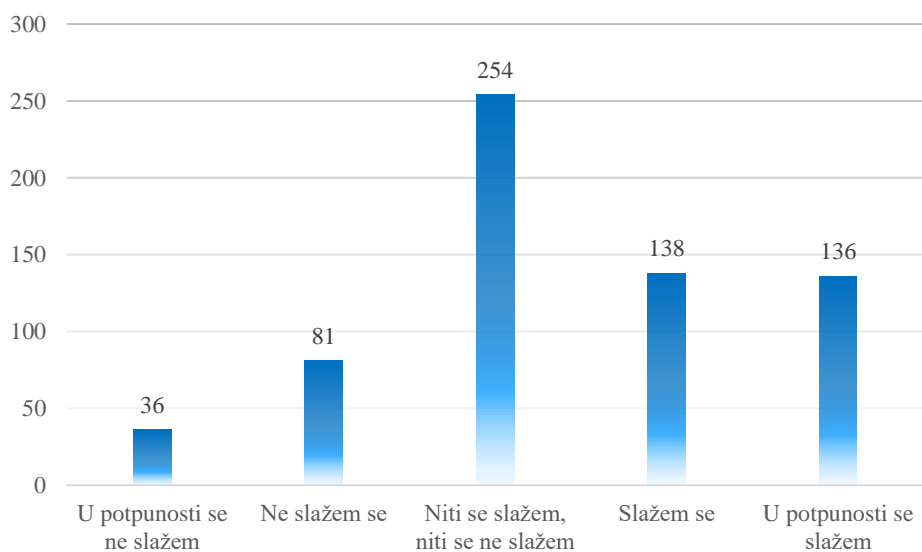
Skala koja se odnosi na učestalost ponašanja ispitanika na internetu u proteklih 12 mjeseci inicijalno je sadržavala sljedeće čestice: 1. *Izbjegao/la sam posjetiti određenu internetsku stranicu iz straha da bi mogla zaraziti moj računar ili kompromitirati moje lične podatke*, 2. *Odlučio/la sam odustati od započete internetske kupovine jer nisam bio siguran/na šta će se dogoditi s mojim podacima*, 3. *Odlučio/la sam odustati od registracije na određenu internetsku stranicu jer se od mene tražilo davanje ličnih podataka koje nisam bio/la spreman dati*, 4. *Pročitao/la sam politiku privatnosti prilikom registracije na internetsku stranicu ili prije instaliranja aplikacija na mobilni telefon* i 5. *Koristio/la sam VPN prilikom spajanja na Internet*. Pouzdanost ove mjerne skale također smo provjerili Cronbach alfa koeficijentom. Cronbach alpha koeficijent za svih pet čestica iznosio je 0.666. Budući da je utvrđeno da čestice *Pročitao/la sam politiku privatnosti prilikom registracije na internetsku stranicu ili prije instaliranja aplikacija na mobilni telefon* i *Koristio/la sam VPN prilikom spajanja na Internet* utiču na unutarnju dosljednost skale, uklonjene su iz daljnje analize. Za preostale tri čestice Cronbach alfa iznosi 0.748, te se skala smatra prihvatljivom.

Tabela 22. Pouzdanost bihevioralne skale ponašanja na internetu

	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
Izbjegao/la sam posjetiti određenu internetsku stranicu iz straha da bi mogla zaraziti moj računar ili kompromitirati moje lične podatke.	6.9	5.44	0.536	0.709
Odlučio/la sam odustati od započete internetske kupovine jer nisam bio siguran/na šta će se dogoditi s mojim podacima.	6.97	4.831	0.615	0.617
Odlučio/la sam odustati od registracije na određenu internetsku stranicu jer se od mene tražilo davanje ličnih podataka koje nisam bio/la spreman dati.	6.36	5.433	0.578	0.663
Cronbach alpha: 0.748				

Kada je riječ o prvoj tvrdnji u skali *zabrinutosti za privatnosti* (*Općenito sam zabrinut/a za svoju privatnost*), najveći udio ispitanika (39.4%) je na ovu česticu odgovorio sa *niti se slažem, niti se ne slažem*, dok je približno isti udio ispitanika na ovu česticu odgovorio sa *slažem se* (21.4%) ili *u potpunosti se slažem* (21.1%). Manji udio ispitanika se sa ovom tvrdnjom ne slaže (12.6%), dok se 5.6% ispitanika s ovom tvrdnjom u potpunosti ne slaže (Grafikon 13).

Grafikon 13. Općenito sam zabrinut/a za svoju privatnost.

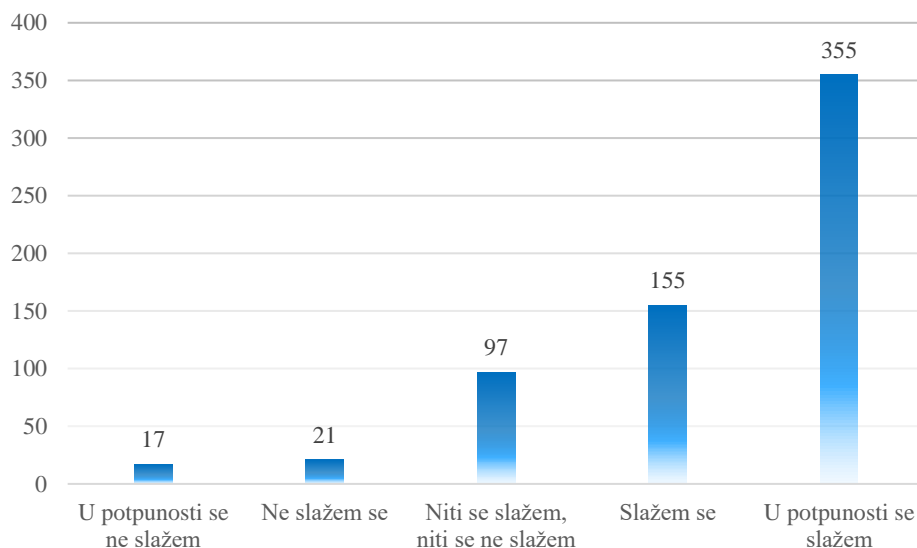
Aritmetička sredina ove čestice za cjelokupni uzorak iznosi 3.4, na osnovu čega možemo reći da se građani Bosne i Hercegovine s ovom tvrdnjom u prosjeku niti slažu, niti ne slažu. Uzimajući u obzir spol ispitanika, aritmetička sredina za žene iznosi 3.47, a za muškarce 3.25. Iako je aritmetička sredina u ovom slučaju nešto viša za žene, ne možemo reći da se radi o značajnijoj razlici. Kada govorimo o dobi ispitanika, najniža aritmetička sredina zabilježena je kod ispitanika iz dobne skupine 18-25 (M=3.24), dok su među ostalim dobnim skupinama primjetne manje razlike u aritmetičkoj sredini i kreću se od 3.42 do 3.54 (Tabela 23). Također, među ispitanicima nisu primjetne veće razlike ni u slučaju stepena stečenog obrazovanja, osim u slučaju ispitanika sa doktoratom (M=2.82) koji su izrazili manju zabrinutost za privatnost u ovoj čestici od ostalih ispitanika. Kod ostalih skupina u ovoj varijabli aritmetička sredina se kreće od 3.35 do 3.46 (Tabela 23). Posmatrajući tip prebivališta ispitanika, aritmetička sredina za ispitanike koji žive u urbanim sredinama iznosi 3.42, a za ispitanike koji žive u ruralnim sredinama 3.22. S obzirom da se radi o manjoj razlici, ne možemo reći da postoji razlika u stepenu slaganja/neslaganja u ovoj tvrdnji s obzirom na tip prebivališta ispitanika.

Tabela 23. Općenito sam zabrinut/a za svoju privatnost.

		M	N	SD
Spol	Muško	3.25	210	1.097
	Žensko	3.47	434	1.123
	Ne želim odgovoriti	3	1	.
	Total	3.4	645	1.118
Dobna skupina kojoj pripadate	18 - 25	3.24	194	1.104
	26 - 35	3.46	200	1.088
	36 - 45	3.54	125	1.097
	46 - 55	3.48	69	1.119
	56 - 65	3.42	50	1.23
	66 i više	2.71	7	1.496
	Total	3.4	645	1.118
Stepen stečenog obrazovanja	Osnovna škola	3.75	4	1.893
	Trogodišnja srednja škola	3.36	14	1.277
	Četverogodišnja srednja škola	3.35	190	1.102
	Bachelor/Viša stručna sprema	3.4	193	1.095
	Master/Magistar/Visoka stručna sprema	3.46	233	1.144
	Doktorat	2.82	11	0.603
	Total	3.4	645	1.118
Tip prebivališta:	Urbano	3.42	569	1.101
	Ruralno	3.22	76	1.229
	Total	3.4	645	1.118

Najveći broj ispitanika iz uzorka odgovorio je s visokim vrijednostima (4 ili 5) na narednu tvrdnju u ovoj skali (*Otkrivanje ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama je rizično*). S tim u vezi, više od polovine ispitanika iz ukupnog uzorka (55%) se u potpunosti slaže s ovom tvrdnjom, dok se skoro jedna četvrtina njih (24%) slaže. Nešto manji broj ispitanika se s ovom tvrdnjom u potpunosti ne slaže (2.6%) ili ne slaže (3.3%), dok je 15% njih odgovorilo sa *niti se slažem, niti se ne slažem* (Grafikon 14).

Grafikon 14. Otkrivanje ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama je rizično

Aritmetička sredina za ovu česticu u ukupnom uzorku iznosi 4.26, na osnovu čega možemo reći da se građani Bosne i Hercegovine slažu s tvrdnjom da je otkrivanje ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama rizično. Kada je riječ o spolu ispitanika, aritmetička sredina ukazuje na to da se žene ($M=4.38$) u malo većoj mjeri slažu s ovom tvrdnjom u odnosu na muškarce ($M=4$). Među ispitanicima nisu zabilježene veće razlike na osnovu dobne skupine kojoj pripadaju. U ovom slučaju, potrebno je naglasiti da je aritmetička sredina najniža za ispitanike iz dobne skupine 18-25 ($M=4.15$), a najviša za ispitanike iz dobne skupine 56-65 ($M=4.42$). Srednja vrijednost je nešto niža za ispitanike iz dobne skupine 26-35 ($M=4.34$), a slijede ih ispitanici iz dobne skupine 36-45 ($M=4.31$) te 46-55 ($M=4.23$). Što se tiče varijable *stepen stečenog obrazovanja*, također nisu zabilježene veće razlike u aritmetičkoj sredini među skupinama, osim u slučaju ispitanika sa završenom trogodišnjom srednjom školom ($M=3.86$). Ali, kao što je i prethodno pomenuto, ispitanici iz ove skupine ne predstavljaju reprezentativan broj u ukupnom uzorku, stoga ne možemo reći sa sigurnošću da se oni manje slažu s ovom tvrdnjom od ispitanika iz drugih skupina. Za ostale skupine u ovoj varijabli, aritmetička sredina se kreće od 4.15 do 4.36 (Tabela 24). Uzmemo li u obzir mjesto prebivališta ispitanika, aritmetička

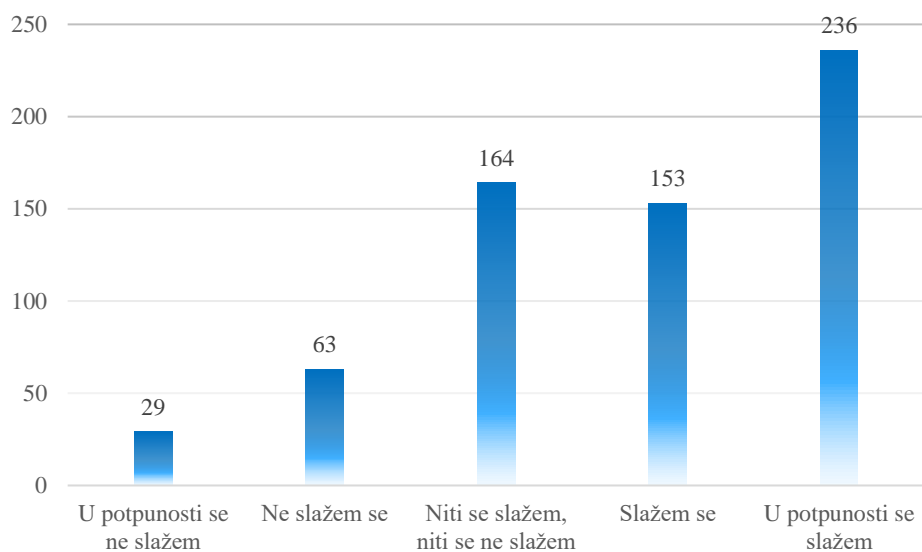
sredina je nešto viša kod ispitanika iz urbanih sredina (M=4.29) od one kod ispitanika iz ruralnih sredina (M=4.01).

Tabela 24. Otkrivanje ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama je rizično

		M	N	SD
Spol	Muško	4	210	1.107
	Žensko	4.38	434	0.924
	Ne želim odgovoriti	5	1	.
	Total	4.26	645	1.002
Dobna skupina kojoj pripadate	18 - 25	4.15	194	0.983
	26 - 35	4.34	200	0.899
	36 - 45	4.31	125	1.003
	46 - 55	4.23	69	1.031
	56 - 65	4.42	50	1.09
	66 i više	2.86	7	2.035
	Total	4.26	645	1.002
Stepen stečenog obrazovanja	Osnovna škola	4.25	4	0.957
	Trogodišnja srednja škola	3.86	14	1.748
	Četverogodišnja srednja škola	4.27	190	1.006
	Bachelor/Viša stručna sprema	4.15	193	1.002
	Master/Magistar/Visoka stručna sprema	4.36	233	0.932
	Doktorat	4.18	11	1.079
	Total	4.26	645	1.002
Tip prebivališta:	Urbano	4.29	569	0.974
	Ruralno	4.01	76	1.172
	Total	4.26	645	1.002

U narednoj čestici ispitanici su trebali izraziti stepen svog slaganja/neslaganja s tvrdnjom *Plāšim se da bi neovlaštene osobe mogle pristupiti mojim ličnim podacima preko interneta ili društvenih mreža*. Najveći udio ispitanika (36.6%) se u potpunosti slaže s ovom tvrdnjom, dok jedna četvrtina njih (25.4%) je na ovu česticu odgovorilo sa *niti se slažem, niti se ne slažem*. Nešto manje od jedne četvrtine ispitanika (23.7%) se slaže s ovom tvrdnjom, dok se svaki deseti ispitanik (9.8%) ne slaže s ovom tvrdnjom. Od ukupnog uzorka, 4.5% ispitanika se u potpunosti ne slaže s ovom tvrdnjom.

Grafikon 15. Plašim se da bi neovlaštene osobe mogle pristupiti mojim ličnim podacima preko interneta i društvenih mreža.

Aritmetička sredina u ukupnom uzorku za ovu tvrdnju iznosi 3.78. Budući da je ta vrijednost bliža vrijednosti 4, reći ćemo da se građani Bosne i Hercegovine uglavnom slažu s ovom tvrdnjom. Razmotrimo li spol ispitanika, žene se u nešto većoj mjeri ($M=3.91$) slažu s ovom tvrdnjom od muškaraca ($M=3.51$). Kada je riječ o dobi ispitanika, aritmetička sredina odgovora najniža je za dobnu skupinu 18-25 ($M=3.61$), a najviša za dobnu skupinu 46-55 ($M=4.01$). Aritmetička sredina je neznatno niža kod ispitanika iz dobne skupine 36-55 ($M=3.99$) te ispitanika iz dobne skupine 56-65 ($M=3.96$). Također, ispitanici iz dobne skupine 26-35 imaju nešto nižu aritmetičku sredinu u odnosu na starije dobne skupine ($M=3.72$). U pogledu stepena stečenog obrazovanja ispitanika, aritmetička sredina odgovora ispitanika u ovoj čestici najniža je kod ispitanika s doktoratom ($M=3.61$), a najviša kod ispitanika sa završenom trogodišnjom srednjom školom ($M=4.01$). Među ostalim skupinama iz ove varijable zabilježene su manje varijacije (Tabela 25). Ako u obzir uzmemo tip prebivališta ispitanika, aritmetička sredina je nešto viša kod ispitanika iz urbanih sredina ($M=3.8$), nego kod ispitanika iz ruralnih sredina ($M=3.61$).

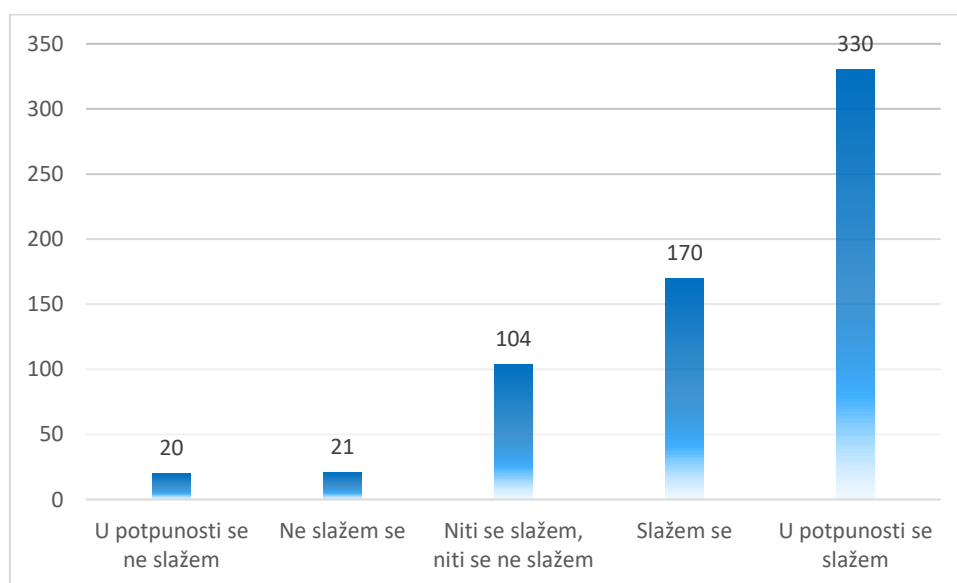
Tabela 25. Plašim se da bi neovlaštene osobe mogle pristupiti mojim ličnim podacima preko interneta i društvenih mreža.

		M	N	SD
Spol	Muško	3.51	210	1.261
	Žensko	3.91	434	1.102
	Ne želim odgovoriti	5	1	.
	Total	3.78	645	1.17
18 - 25		3.61	194	1.174

Dobna skupina kojoj pripadate	26 - 35	3.72	200	1.16
	36 - 45	3.99	125	1.051
	46 - 55	4.01	69	1.091
	56 - 65	3.96	50	1.34
	66 i više	2.86	7	1.773
	Total	3.78	645	1.17
Stepen stečenog obrazovanja	Osnovna škola	4	4	1.414
	Trogodišnja srednja škola	4	14	1.569
	Četverogodišnja srednja škola	3.78	190	1.204
	Bachelor/Viša stručna sprema	3.67	193	1.204
	Master/Magistar/Visoka stručna sprema	3.88	233	1.079
	Doktorat	3.09	11	1.044
Total	3.78	645	1.17	
Tip prebivališta:	Urbano	3.8	569	1.152
	Ruralno	3.61	76	1.297
	Total	3.78	645	1.17

U nastavku, ispitanici su trebali izraziti stepen svog slaganja/neslaganja s tvrdnjom *Obično mi smeta kada se od mene traže moji lični podaci*. Više od polovine ispitanika iz uzorka (51.2%) se u potpunosti slaže s ovom tvrdnjom, dok je više od jedne četvrtine njih (26.4%) navelo da se slaže. Otprilike svaki šesti ispitanik iz uzorka je odgovorio da se sa ovom tvrdnjom niti slaže, niti ne slaže (16.1%), dok je mali udio ispitanika naveo da se sa ovom tvrdnjom ne slaže (3.3%) ili se u potpunosti ne slaže (3.1%).

Grafikon 16. Obično mi smeta kada se od mene traže moji lični podaci.

Aritmetička sredina u slučaju ove čestice za cjelokupni uzorak iznosi 4.19, te možemo kazati da se građani Bosne i Hercegovine slažu s tvrdnjom da im obično smeta kada se od njih traže njihovi lični podaci. Kada je riječ o spolu ispitanika, aritmetička sredina ukazuje na to da se žene u nešto većoj mjeri ($M=4.32$) slažu s ovom tvrdnjom u odnosu na muškarce ($M=3.92$). U pogledu dobnih skupina nisu primjetne veće razlike. Tako je aritmetička sredina odgovora u ovoj čestici najniža za ispitanike iz dobnog skupa 18-25 ($M=4.04$), a najviša za ispitanike iz dobnog skupa 36-45 ($M=4.37$). Među ispitanicima iz ostalih dobnih skupina nisu zabilježene veće razlike (Tabela 26). Uzmemo li u obzir stepen stečenog obrazovanja ispitanika, aritmetička sredina je najniža kod ispitanika sa završenom trogodišnjom srednjom školom ($M=3.79$), a najviša kod ispitanika s visokom stručnom spremom ($M=4.33$). Ispitanici sa završenom četverogodišnjom srednjom školom ($M=4.12$) i višom stručnom spremom ($M=4.14$) imaju približno istu aritmetičku sredinu u odgovorima na ovu tvrdnju, dok ispitanici s doktoratom imaju nešto nižu aritmetičku sredinu ($M=3.91$). Kada je riječ o mjestu prebivališta ispitanika, ispitanici iz urbanih sredina ($M=4.23$) izrazili su nešto viši stepen slaganja s ovom tvrdnjom u odnosu na ispitanike iz ruralnih sredina ($M=3.89$).

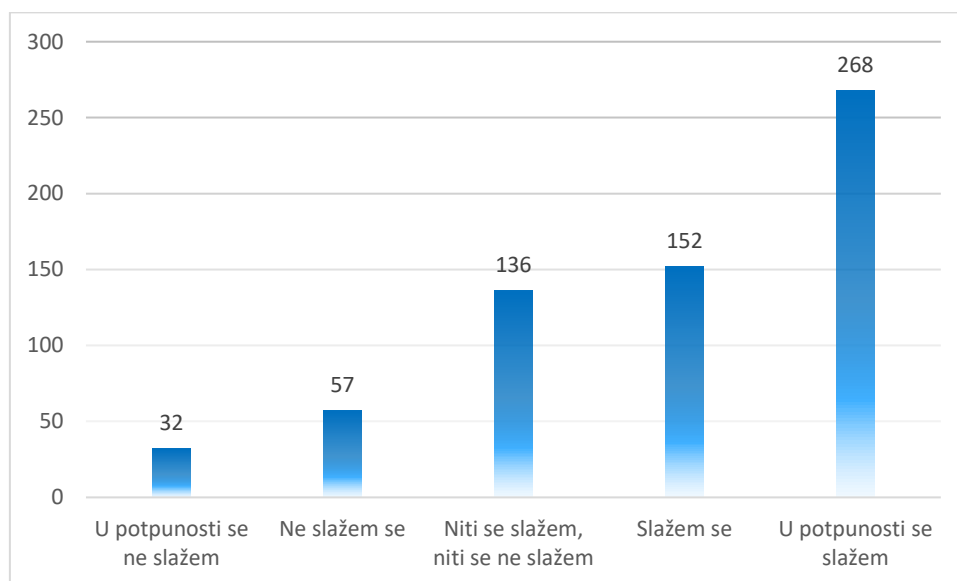
Tabela 26. Obično mi smeta kada se od mene traže moji lični podaci.

		M	N	SD
Spol	Muško	3.92	210	1.106
	Žensko	4.32	434	0.955
	Ne želim odgovoriti	5	1	.
	Total	4.19	645	1.023
Dobna skupina kojoj pripadate	18 - 25	4.04	194	0.976
	26 - 35	4.23	200	0.976
	36 - 45	4.37	125	0.903
	46 - 55	4.22	69	1.149
	56 - 65	4.34	50	1.171
	66 i više	2.86	7	1.864
	Total	4.19	645	1.023
Stepen stečenog obrazovanja	Osnovna škola	4	4	1.414
	Trogodišnja srednja škola	3.79	14	1.626
	Četverogodišnja srednja škola	4.12	190	1.065
	Bachelor/Viša stručna sprema	4.14	193	1.029
	Master/Magistar/Visoka stručna sprema	4.33	233	0.919
	Doktorat	3.91	11	1.044
	Total	4.19	645	1.023
Tip prebivališta:	Urbano	4.23	569	0.983
	Ruralno	3.89	76	1.25

	Total	4.19	645	1.023
--	-------	------	-----	-------

U posljednjem pitanju u prvoj skali, ispitanici su trebali izraziti stepen svog slaganja/neslaganja s tvrdnjom *Zabrinut/a sam da se prikuplja previše podataka o meni*. Najveći udio ispitanika (41.6%) navelo je da se u potpunosti slaže s ovom tvrdnjom, dok se skoro jedna četvrtina njih (23.6%) slaže s ovom tvrdnjom. Svaki peti ispitanik (21.1%) je na ovu česticu odgovorio sa *niti se slažem, niti se ne slažem*, dok se nešto manji broj ispitanika s ovom tvrdnjom ne slaže (8.8%) ili u potpunosti ne slaže (5%).

Grafikon 17. *Zabrinut/a sam da se prikuplja previše podataka o meni*.

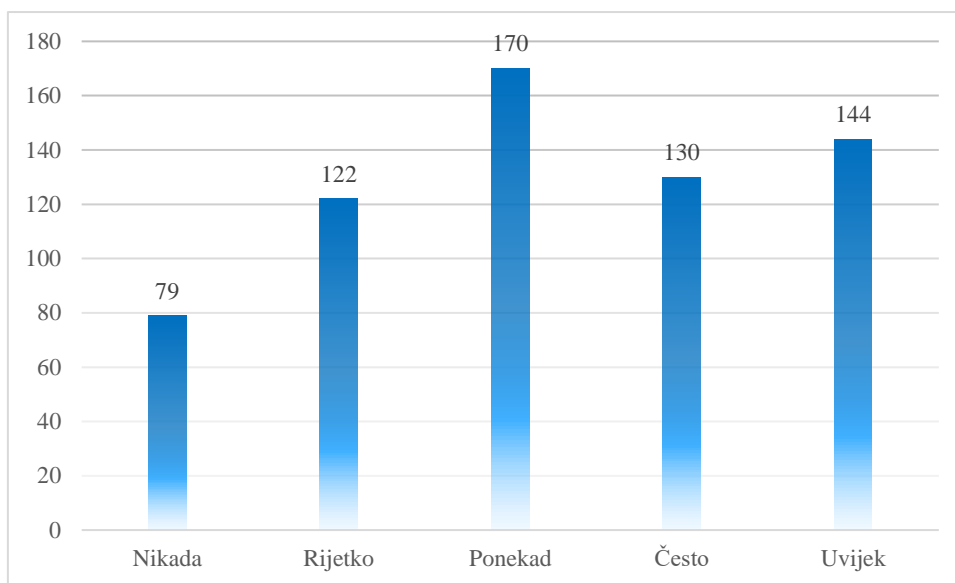
U ukupnom uzorku, aritmetička sredina za ovu česticu iznosi 3.88. S obzirom da je ova srednja vrijednost bliža vrijednosti 4, reći ćemo da se građani Bosne i Hercegovine slažu s tvrdnjom *Zabrinut/a sam da se prikuplja previše podataka o meni*. Kada je riječ o spolu ispitanika, i u ovoj čestici aritmetička sredina odgovora je nešto viša kod žena ($M=3.98$) u odnosu na muškarce ($M=3.67$). Što se tiče dobi ispitanika, najniža aritmetička sredina odgovora u ovoj čestici iznosi kod ispitanika iz dobne skupine 18-25 ($M=3.69$), a najviša kod ispitanika iz dobne skupine 36-45 ($M=4.07$). Odgovori ispitanika iz dobnih skupina 56-65 ($M=4.06$) i 46-55 ($M=4$) imaju približno istu aritmetičku sredinu, dok je ona nešto niža kod odgovora ispitanika iz dobne skupine 26-35 ($M=3.9$). Kada je riječ o obrazovanju ispitanika, uviđamo da odgovori ispitanika s doktoratom u slučaju ove čestice imaju najnižu aritmetičku sredinu ($M=3.45$), dok ostale skupine iz ove varijable imaju nešto više aritmetičke sredine u odgovorima i među njima nema značajnijih razlika (Tabela 27).

Tabela 27. Zabrinut/a sam da se prikuplja previše podataka o meni.

		M	N	SD
Spol	Muško	3.67	210	1.253
	Žensko	3.98	434	1.145
	Ne želim odgovoriti	5	1	.
	Total	3.88	645	1.189
Dobna skupina kojoj pripadate	18 - 25	3.69	194	1.212
	26 - 35	3.9	200	1.16
	36 - 45	4.07	125	1.13
	46 - 55	4	69	1.111
	56 - 65	4.06	50	1.202
	66 i više	2.57	7	1.813
	Total	3.88	645	1.189
Stepen stečenog obrazovanja	Osnovna škola	4	4	1.414
	Trogodišnja srednja škola	3.86	14	1.657
	Četverogodišnja srednja škola	3.87	190	1.202
	Bachelor/Viša stručna sprema	3.78	193	1.192
	Master/Magistar/Visoka stručna sprema	3.98	233	1.141
	Doktorat	3.45	11	1.214
	Total	3.88	645	1.189
Tip prebivališta:	Urbano	3.91	569	1.176
	Ruralno	3.67	76	1.269
	Total	3.88	645	1.189

U prvoj čestici bihevioralne skale (*Izbjegao/la sam posjetiti određenu internetsku stranicu iz straha da bi mogla zaraziti moj računar ili kompromitirati moje lične podatke*), u kojoj je mjerena učestalost ponašanja ispitanika na internetu u proteklih 12 mjeseci, jedna četvrtina ispitanika (26.4%) navela je da su se ponekad ponašali u skladu s navedenom tvrdnjom. Nešto manji udio (22%) naveo je da su uvijek izbjegli posjetiti određenu *web* stranicu zbog straha od kompromitiranja ličnih podataka, dok je svaki peti ispitanik često (20.2%) tako postupao. Svaki osmi ispitanik (12.2%) na ovu česticu odgovorio je sa *nikada*, te nešto veći udio sa *rijetko* (18.9%).

Grafikon 18. Izbjegao/la sam posjetiti određenu internetsku stranicu iz straha da bi mogla zaraziti moj računar ili kompromitirati moje lične podatke.

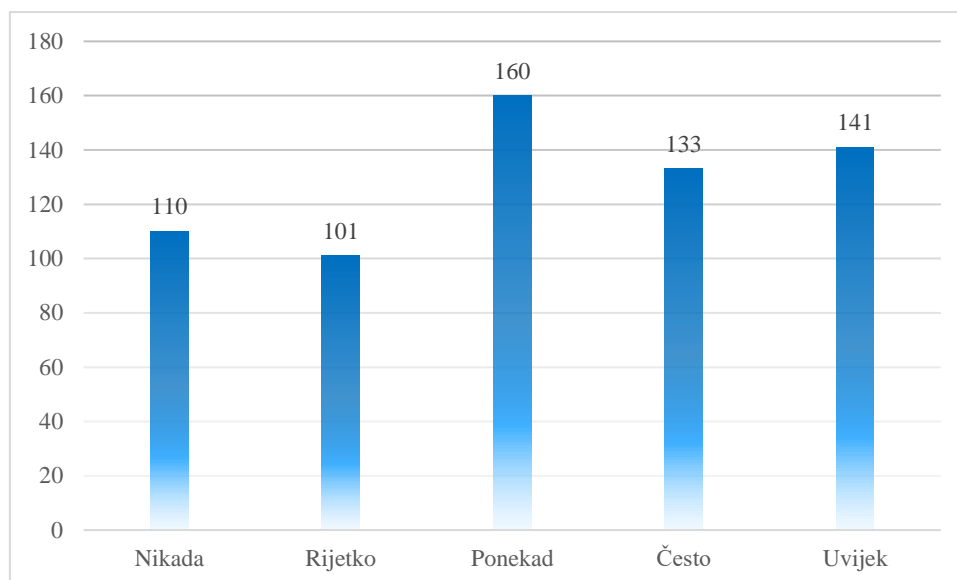
Aritmetička sredina odgovora cijelog uzorka na ovu česticu iznosi 3.21, što ukazuje na to da građani Bosne i Hercegovine uglavnom *ponekad* izbjegavaju posjećivanje određenih internetskih stranica iz straha da bi one mogle kompromitirati njihove lične podatke ili zaraziti njihov računar. Među muškarcima i ženama zabilježene su tek manje razlike u aritmetičkoj sredini (Tabela 28), te ne možemo reći da postoji razlika među ispitanicima na osnovu spola u slučaju ove čestice. Nešto učestalije su ispitanici iz dobne skupine 18-25 postupali u skladu s ovom česticom ($M=3.43$) u odnosu na ostale dobne skupine, dok je aritmetička sredina njanija u odgovorima ispitanika iz dobne skupine 56-65 ($M=2.82$). Po iznosu aritmetičke sredine, ispitanike iz dobne skupine 18-25 slijede ispitanici iz dobne skupine 46-55 ($M=3.36$), te ispitanici iz dobnih skupina 26-35 ($M=3.19$) i 36-45 ($M=3$). Kada je riječ o stepenu stečenog obrazovanja ispitanika, najniža aritmetička sredina odgovora u slučaju ove čestice iznosila je kod ispitanika sa doktoratom ($M=2$), a najviša kod ispitanika sa višom ($M=3.35$) i visokom stručnom spremom ($M=3.31$). Aritmetička sredina je nešto niža kod ispitanika sa završenom trogodišnjom i četverogodišnjom srednjom školom (Tabela 28). Srednja vrijednost u odgovorima na ovu česticu također je nešto viša kod ispitanika iz urbanih sredina ($M=3.24$), nego kod ispitanika iz ruralnih sredina ($M=2.99$).

Tabela 28. Izbjegao/la sam posjetiti određenu internetsku stranicu iz straha da bi mogla zaraziti moj računar ili kompromitirati moje lične podatke.

		M	N	SD
Spol	Muško	3.16	210	1.388
	Žensko	3.24	434	1.279
	Ne želim odgovoriti	5	1	.
	Total	3.21	645	1.316
Dobna skupina kojoj pripadate	18 - 25	3.43	194	1.323
	26 - 35	3.19	200	1.2
	36 - 45	3	125	1.301
	46 - 55	3.36	69	1.382
	56 - 65	2.82	50	1.438
	66 i više	3	7	2
	Total	3.21	645	1.316
Stepen stečenog obrazovanja	Osnovna škola	3	4	1.633
	Trogodišnja srednja škola	2.93	14	1.73
	Četverogodišnja srednja škola	3.05	190	1.304
	Bachelor/Viša stručna sprema	3.35	193	1.339
	Master/Magistar/Visoka stručna sprema	3.31	233	1.256
	Doktorat	2	11	0.894
	Total	3.21	645	1.316
Tip prebivališta:	Urbano	3.24	569	1.314
	Ruralno	2.99	76	1.311
	Total	3.21	645	1.316

U narednoj čestici, ispitanici su trebali izraziti učestalost svog ponašanja u skladu s tvrdnjom *Odlučio/la sam odustati od započete internetske kupovine jer nisam bio siguran/na šta će se dogoditi s mojim podacima*. U ovom slučaju, jedna četvrtina ispitanika navela je da se ponekad ponaša u skladu s ovom tvrdnjom, dok je otprilike svaki peti ispitanik iz uzorka dao visok odgovor (4 ili 5) na ovu česticu. Skoro svaki šesti ispitanik (17.1%) iz uzorka se nikada nije ponašao u skladu s ovom česticom, a 15.7% njih se je na ovu česticu odgovorilo sa *rijetko*.

Grafikon 19. Odlučio/la sam odustati od započete internetske kupovine jer nisam bio siguran/na šta će se dogoditi s mojim podacima.

Aritmetička sredina odgovora za ukupni uzorak u slučaju ove čestice iznosi 3.15, te i u slučaju ove tvrdnje možemo reći da se građani Bosne i Hercegovine ponekad ponašaju u skladu s ovom tvrdnjom. Također, aritmetička sredina odgovora ženskih ispitanika ($M=3.28$) je u ovom slučaju nešto viša u odnosu na muškarce ($M=2.85$). Kada je riječ o dobnim skupinama, srednja vrijednost je najviša kod ispitanika iz dobnе skupine 46-55 ($M=3.38$), nešto niža kod ispitanika iz dobnih skupina 36-45 ($M=3.33$) i 56-65 ($M=3.18$). Najniži prosjek imaju odgovori ispitanika iz dobnе skupine 26-35 ($M=3.01$), a nešto viši od toga ispitanici iz dobnе skupine 18-25 ($M=3.1$). Glede stepena stečenog obrazovanja ispitanika, najnižu aritmetičku sredinu u slučaju ove čestice imali su ispitanici sa završenom trogodišnjom srednjom školom ($M=2.43$), a slijede ih ispitanici sa doktoratom ($M=2.91$) i ispitanici s četverogodišnjom srednjom školom ($M=2.95$). Aritmetička sredina odgovora ispitanika s višom stručnom spremom iznosi 3.15, a najviša je kod ispitanika s visokom stručnom spremom i iznosi 3.37. Kod ispitanika iz ruralnih sredina zabilježena je nešto niža aritmetička sredina odgovora ($M=2.84$) u odnosu na ispitanike iz urbanih sredina ($M=3.19$).

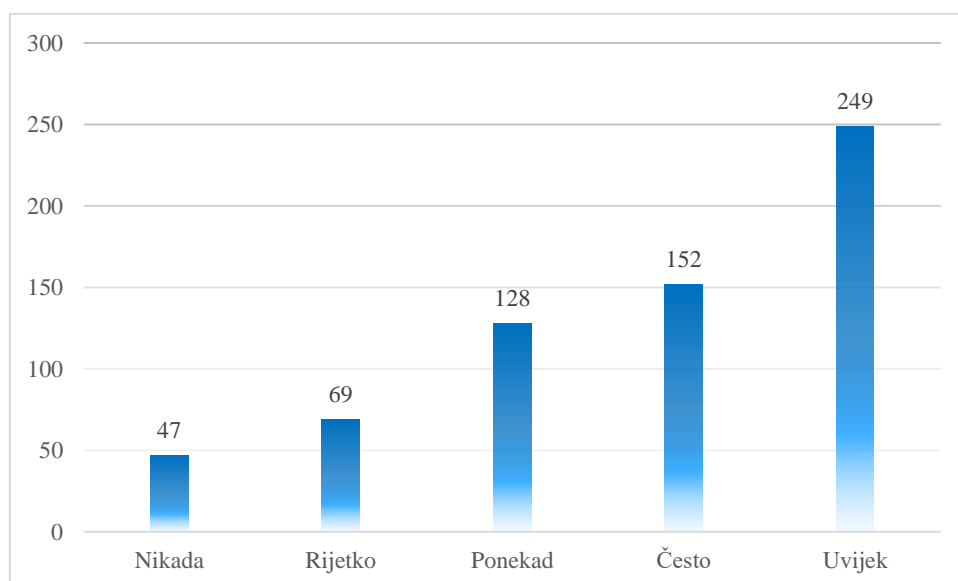
Tabela 29. Odlučio/la sam odustati od započete internetske kupovine jer nisam bio siguran/na šta će se dogoditi s mojim podacima.

		M	N	SD
Spol	Muško	2.85	210	1.391
	Žensko	3.28	434	1.351
	Ne želim odgovoriti	5	1	.
	Total	3.15	645	1.379
18 - 25		3.1	194	1.424

Dobna skupina kojoj pripadate	26 - 35	3.01	200	1.33
	36 - 45	3.33	125	1.331
	46 - 55	3.38	69	1.394
	56 - 65	3.18	50	1.395
	66 i više	2.57	7	1.813
	Total	3.15	645	1.379
Stepen stečenog obrazovanja	Osnovna škola	2.5	4	1.915
	Trogodišnja srednja škola	2.43	14	1.828
	Četverogodišnja srednja škola	2.95	190	1.424
	Bachelor/Viša stručna sprema	3.15	193	1.407
	Master/Magistar/Visoka stručna sprema	3.37	233	1.25
	Doktorat	2.91	11	1.221
Total	3.15	645	1.379	
Tip prebivališta:	Urbano	3.19	569	1.357
	Ruralno	2.84	76	1.506
	Total	3.15	645	1.379

Kada je riječ o posljednjoj tvrdnji unutar bihevioralne skale (*Odlučio/la sam odustati od registracije na određenu internetsku stranicu jer se od mene tražilo davanje ličnih podataka koje nisam bio/la spreman dati*), više od jedne polovine ispitanika je na ovu česticu dalo visok odgovor (uvijek – 38.6% i često – 23.6%). Svaki peti ispitanik (19.8%) je na ovu česticu odgovorio sa *ponekad*, a svaki deseti (10.7%) sa rijetko. Nešto manji udio ispitanika (7.3%) nikada se nije ponašao u skladu s navedenom tvrdnjom.

Grafikon 20. Odlučio/la sam odustati od registracije na određenu internetsku stranicu jer se od mene tražilo davanje ličnih podataka koje nisam bio/la spreman dati.

Aritmetička sredini odgovora u slučaju ove čestice ona iznosi 3.76. S obzirom na to da je ova vrijednost bliža odgovoru 4 (*uvijek*), možemo reći da građani Bosne i Hercegovine često odustaju od registracije na određenu internetsku stranicu kada se od njih traži davanje ličnih podataka. U vezi sa spolom ispitanika, i u slučaju ove čestice aritmetička sredina je viša kod žena (M=3.87) u odnosu na muškarce (M=3.5), što ukazuje na to da su se žene nešto češće u proteklih 12 mjeseci ponašale u skladu s navedenom tvrdnjom. Među ispitanicima nisu primjetne veće razlike na osnovu njihove dobi, te se aritmetička sredina dobnih skupina u odgovorima na ovu česticu kreće od 3.72 do 3.86 (Tabela 30). Kada je riječ o stepenu stečenog obrazovanja ispitanika, najnižu aritmetičku sredinu imaju odgovori ispitanika sa završenom trogodišnjom srednjom školom (M=3.07). Među ispitanicima iz ostalih skupina nisu zabilježene veće razlike u srednjoj vrijednosti, koja se kreće od 3.66 do 3.86 (Tabela 30). Aritmetička sredina je nešto veća u odgovorima ispitanika iz urbanih sredina (3.8) od odgovora ispitanika iz ruralnih sredina (M=3.45).

Tabela 30. Odlučio/la sam odustati od registracije na određenu internetsku stranicu jer se od mene tražilo davanje ličnih podataka koje nisam bio/la spreman dati.

		M	N	SD
Spol	Muško	3.5	210	1.31
	Žensko	3.87	434	1.233
	Ne želim odgovoriti	5	1	.
	Total	3.76	645	1.269
Dobna skupina kojoj pripadate	18 - 25	3.84	194	1.215
	26 - 35	3.72	200	1.209
	36 - 45	3.73	125	1.297
	46 - 55	3.86	69	1.287
	56 - 65	3.72	50	1.457
	66 i više	2.43	7	1.902
	Total	3.76	645	1.269
Stepen stečenog obrazovanja	Osnovna škola	4.25	4	0.957
	Trogodišnja srednja škola	3.07	14	1.685
	Četverogodišnja srednja škola	3.66	190	1.366
	Bachelor/Viša stručna sprema	3.77	193	1.259
	Master/Magistar/Visoka stručna sprema	3.86	233	1.166
	Doktorat	3.64	11	1.12
	Total	3.76	645	1.269
Tip prebivališta:	Urbano	3.8	569	1.255
	Ruralno	3.45	76	1.341
	Total	3.76	645	1.269

S ciljem ispitivanja fenomena *paradoksa privatnosti*, ispitanike ćemo prvo, na osnovu broja čestica na koje su dali visoke odgovore u skali kojom je mjerena zabrinutost za privatnosti, svrstati u tri skupine: *fundamentalisti*, *pragmatici* i *nezainteresirani*. U skupinu *fundamentalisti* bit će svrstani ispitanici koji su četiri ili svih pet čestica odgovorili sa visokom ocjenom (4 ili 5). *Pragmatici* su ispitanici koji su na jednu, dvije ili tri čestice odgovorili sa „4“ ili „5“, dok će u skupinu *nezainteresirani* biti svrstani oni ispitanici koji niti na jednu česticu nisu dali visok odgovor. U našem uzorku, više od jedne polovine ispitanika (51.94%) svrstano je u skupinu *fundamentalisti*, 39.38% ispitanika u skupinu *pragmatici*, te 8.68% ispitanika u skupinu *nezainteresirani*.

Kako bismo ispitali da li je među građanima Bosne i Hercegovine prisutan *paradoks privatnosti*, ispitanike je potrebno svrstati u prethodno pomenuta tri skupine i na osnovu bihevioralne skale. Bihevioralna skala je sadržavala samo tri čestice, stoga će ispitanici koji su na sve tri dali visok odgovor biti smješteni u skupinu *fundamentalisti*, dok će ispitanici koji su takav odgovor dali na jednu ili dvije čestice biti smješteni u skupinu *pragmatici*. Ispitanici koji nisu dali visok odgovor niti na jednu od ponuđenih čestice bit će smješteni među *nezainteresirane*. Očekivano je da će ispitanici koji su na osnovu skale zabrinutosti za privatnost smješteni u skupinu fundamentalista, također biti smješteni u istu skupinu i na osnovu bihevioralne skale.

Od ukupnog broja ispitanika iz našeg uzorka koji su na osnovu skale zabrinutosti za privatnost svrstani u skupinu *fundamentalisti* (N=335), 36% njih su u istu skupinu svrstani i na osnovu bihevioralne skale. Skoro dvije trećine ispitanika koji su, na osnovu svojih stavova o privatnosti, svrstani u skupinu *fundamentalisti*, na osnovu bihevioralne skale svrstani su u skupinu *pragmatici* ili *nezainteresirani* (Tabela 31). S obzirom na navedeno, možemo reći da je potvrđen paradoks privatnosti među građanima Bosne i Hercegovine. Skoro jedna polovina ispitanika (48.82%) koji su na osnovu skale zabrinutosti za privatnost smješteni u skupinu *pragmatici* u istu skupinu su smješteni i na osnovu bihevioralne skale. Svaki šesti *pragmatist* se ponašao kao *fundamentalist*, a više od jedne trećine njih (34.25%) svrstani su u skupinu *nezainteresirani*. Više od jedne polovine ispitanika koji su na osnovu stavova o privatnosti smješteni u kategoriju *nezainteresirani* su u istu skupinu smješteni i na osnovu bihevioralne skale. Niti jedan od ispitanika iz ove skupine nije svrstan u kategoriju *pragmatici*, dok je nešto manji udio njih (8.93%) svrstan u skupinu *fundamentalisti* na osnovu bihevioralne skale.

Tabela 31. Paradoks privatnosti

Skupina (Skala zabrinutosti za privatnost)	Skupina (Bihevioralna skala)	N	%
Fundamentalisti	Fundamentalisti	121	36.12%
	Pragmatici	146	43.58%
	Nezainteresirani	68	20.30%
	Total	335	100.00%
Pragmatici	Fundamentalisti	43	16.93%
	Pragmatici	124	48.82%
	Nezainteresirani	87	34.25%
	Total	254	100.00%
Nezainteresirani	Fundamentalisti	5	8.93%
	Pragmatici	0	0.00%
	Nezainteresirani	29	51.79%
	Total	34	60.71%

5. Diskusija

Prezentirani rezultati anketnog istraživanja daju nam bolji uvid u stavove građana po pitanju zaštićenosti njihovih osobnih podataka u *cyberspaceu*, ali i njihovo ponašanje na internetu i društvenim mrežama. U prvom pitanju u anketnom upitniku, građani su trebali ocijeniti zaštićenost njihove privatnosti. Najveći broj ispitanika je svoju privatnost ocijenio kao nedovoljno zaštićenu, dok je nešto manji broj njih svoju privatnost ocijenio kao zaštićenu. Najmanji broj ispitanika je svoju privatnost ocijenio kao *vrlo dobro* ili *odlično* zaštićenu. Aritmetička sredina ovog indikatora ukazuje na to da ispitanici iz uzorka svoju privatnost ocjenjuju *nedovoljno* do *dovoljno* zaštićenom.

Kada je riječ o *cyberbullyingu*, svaki peti ispitanik iz našeg uzorka je jednom ili više puta bio žrtva ovog oblika uznemiravanja ili zlostavljanja, dok skoro jedna polovina njih poznaje jednu ili više osoba koje su bile žrtve *cyberbullyinga*. Kada je riječ o društvenim mrežama, 94.42% (N=609) ispitanika navelo je da posjeduje nalog na nekoj društvenoj mreži. Ispitanici koji posjeduju naloge na društvenim mrežama u najvećoj mjeri koriste *Facebook* (93.76%), svaki peti ispitanik posjeduje nalog na *Instagramu*, dok 60.92% ispitanika koristi *YouTube*. Nešto više od jedne trećina ispitanika ima otvoren nalog na *LinkedInu*, dok otprilike svaki četvrti ili

peti ispitanik iz uzorka ima otvoren nalog na *Snapchatu*, *TikToku* ili *Twitteru*. Od ličnih podataka, većina ispitanika otkriva svoje ime i prezime na društvenim mrežama, ali i fotografije, svoje, svojih prijatelja i članova porodice. Više od polovine ispitanika na društvenim mrežama objavljuje informacije o obrazovanju, a skoro jedna trećina ispitanika i informacije o zaposlenju. Svaki peti ispitanik iz uzorka dostupnom je učinio svoju e-mail adresu, a svaki deseti informacije o pripadnosti klubovima, udruženjima i sl. Nešto više od tri četvrtine građana te podatke podijelilo je sa svojim prijateljima ili pratiocima, dok je 9.20% ispitanika ograničilo pristup tim podacima samo sebi ili određenim ljudima. Otprilike svaki sedmi ispitanik svoje lične podatke objavljuje javno. Skoro jedna trećina ispitanika u prosjeku nekoliko puta mjesečno objavljuje sadržaj na društvenim mrežama, svaki deseti ispitanik vrlo često, dok 3% ispitanika svakodnevno objavljuje sadržaj na društvenim mrežama. Aritmetička sredina ovog indikatora ukazuje na to da građani Bosne i Hercegovine u prosjeku nekoliko puta godišnje do nekoliko puta mjesečno objavljuju određenu vrstu sadržaja na društvenim mrežama. Shodno navedenom, možemo reći da većina građana Bosne i Hercegovine ima otvorene naloge na društvenim mrežama, te da na njima otkrivaju svoje lične podatke velikom broju ljudi.

U skali kojom smo mjerili zabrinutost za privatnosti, prva čestica se odnosila na opću zabrinutost za privatnost. Možemo reći da su ispitanici u slučaju ove čestice imali u prosjeku neutralan stav (*niti se slažem, niti se ne slažem*). Međutim, ispitanici su se uglavnom složili s tvrdnjom da je otkrivanje ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama rizično, kao i sa tvrdnjom da se plaše da bi neovlaštene osobe mogle pristupiti njihovim ličnim podacima preko interneta i društvenih mreža. Također, ispitanici su se složili s tvrdnjom da im obično smeta kada se od njih traže lični podaci, te da su zabrinuti da se o njima prikuplja previše ličnih podataka.

Kroz bihevioralnu skalu ispitali smo koliko često su se ispitanici u proteklih 12 mjeseci ponašali u skladu s određenom tvrdnjom. Rezultati su pokazali da su građani u prosjeku tek ponekad izbjegavali posjećivanje internetskih stranica koje bi im mogle kompromitirati lične podatke ili zaraziti računar ili odustajati od internetske kupovine. Aritmetička sredina posljednje čestice iz ove skale pokazala je da su građani u prosjeku često odustajali od registracije na određenu internetsku stranicu jer nisu bili spremni dati svoje lične podatke. Također, uporedbom dvije skale utvrdili smo da je među građanima Bosne i Hercegovine zastupljen fenomen *paradoksa privatnosti*, tj. da ispitanici koji su u najvećoj mjeri iskazali zabrinutost za privatnost – ponašali suprotno tim stavovima.

Uzimajući obzir sve navedeno, možemo ustvrditi da se generalna hipoteza ispostavila tačnom: *Građani Bosne i Hercegovine svjesni su izloženosti nadzoru u cyber prostoru*. Na to ukazuje niska prosječna ocjena zaštićenosti privatnosti na internetu i društvenim mrežama, te činjenicom da su građani uglavnom imali susret sa *cyberbullyingom*, kroz vlastito iskustvo ili iskustvo drugih. Rezultati također ukazuju na to da većina građana ima otvorene naloge na društvenim mrežama i da na njima objavljuju svoje lične podatke. Da su građani svjesni nadzora u *cyberspaceu* potvrdila je i skala zabrinutosti za privatnost, kao i test postojanja *paradoksa privatnosti*, na osnovu kojeg je ustanovljeno da je ovaj fenomen pristuan među građanima Bosne i Hercegovine. Ispitanici koji su izrazili najveću zabrinutost za privatnost ne ponašaju se u skladu sa svojim stavovima, te kompromitiraju svoje podatke u *cyberspaceu*.

U pogledu spola ispitanika, možemo reći da i muškarci i žene svoju privatnost u prosjeku ocjenjuju kao *dovoljno* zaštićenu. Kada je riječ o *cyberbullyingu* žene su u nešto većoj mjeri bile izložene ovom obliku uznemiravanja. Rezultati istraživanja ukazuju na to da je svaka četvrta žena bila žrtva uznemiravanja na internetu jednom ili više puta. S druge strane, sa *cyberbullyingom* se jednom ili više puta susreo svaki sedmi muški ispitanik. Ne možemo reći da žene u većoj mjeri imaju otvorene naloge na društvenim mrežama od muškaraca, s obzirom da se radi o maloj razlici. Međutim, svaki peti muškarac je svoje lične podatke na društvenim mrežama učinio javno dostupnim. Što se tiče žena, svaka deseta žena omogućila je svim korisnicima interneta i društvenih mreža da pristupe njihovim podacima na društvenim mrežama. Ispitanice sadržaj koji objavljuju na društvenim mrežama uglavnom dijele s prijateljima i pratiocima. Također, ne postoji razlika u učestalosti objavljivanja sadržaja na društvenim mrežama među ženama i muškarcima. Kada je riječ o skali zabrinutosti za privatnost, žene su u svih pet čestica iskazale nešto veću zabrinutost za privatnost u odnosu na muškarce. Također, aritmetička sredina odgovora žena u bihevioralnoj skali ukazuje na to da su žene češće od muškaraca odustajale od posjećivanja sumnjivih internet stranica, kao i od sumnjive *online* kupovine i registracije na neprovjerene internetske stranice. Iako se ne radi o većim razlikama, rezultati ukazuju da su žene ipak u blago većoj mjeri *svjesne izloženosti nadzoru u cyberspaceu* u odnosu na muškarce.

Među dobnim skupinama nisu zabilježene veće razlike kada je riječ o procjeni zaštićenosti privatnosti na društvenim mrežama. Kada je riječ o *cyberbullyingu*, skoro jedna trećina ispitanika iz dobne skupine 18-25, te jedna četvrtina ispitanika iz dobne skupine 46-55 su jednom ili više puta bili žrtve *cyberbullyinga*. Potrebno je istaći da je veći udio ispitanika iz dobne skupine 18-25 naveo da su više puta bili žrtve ovog oblika nasilja od ispitanika iz dobne skupine 46-55. Među ostalim ispitanicima nisu primjetne veće razlike kada je riječ o ovom

indikatoru. Kada je riječ o društvenim mrežama, najveći udio ispitanika iz dobne skupine 18-25 ima otvorene naloge na društvenim mrežama, a slijede ih s blago manjim udjelom ispitanici iz dobne skupine 26-35. Devet od deset ispitanika iz dobne skupine 36-45 ima otvorene naloge na društvenim mrežama, dok ispitanici iz dobne skupine 46-55 u nešto većoj mjeri koriste društvene mreže. Ispitanici iz dobne skupine 56-65 najmanje koriste društvene mreže. Više od jedne četvrtine ispitanika iz dobne skupine 46-55 je svoje lične podatke na društvenim mrežama učinilo javno dostupnim, kao i svaki peti ispitanik iz dobne skupine 56-65. Otprilike svaki deseti ispitanik iz ostalih dobnih skupina omogućio je svim korisnicima interneta i društvenih mreža da vide sadržaj koji objavljuju. Ispitanici iz dobnih skupina 18-25 i 26-32 nešto češće objavljuju sadržaj na društvenim mrežama od ispitanika iz ostalih dobnih skupina. Iako su ispitanici iz mlađih dobnih skupina u pojedinim česticama skale zabrinutosti za privatnost iskazali nešto niži stepen zabrinutosti, među ispitanicima nisu zabilježene veće razlike. U prvoj tvrdnji unutar bihevioralne skale, ispitanici iz dobne skupine su naveli da su nešto češće izbjegavali posjećivati nepoznate internetske stranice od ispitanika iz ostalih dobnih skupina, dok u ostalim česticama nisu zabilježene veće razlike među dobnim skupinama. Iako su u pojedinim indikatorima zabilježene određene razlike, ipak ne možemo tvrditi da su ispitanici dobi 36 godina i više *manje svjesni izloženosti nadzoru u cyberspaceu* od mlađih dobnih skupina. U prilog tome ide i činjenica da su u pojedinim indikatorima ispitanici iz dobne skupine 46-55 slično odgovarali kao ispitanici iz najmlađih dobnih skupina.

Kada je riječ o stepenu stečenog obrazovanja ispitanika, ranije smo istakli da ispitanici koji imaju samo završenu osnovnu školu ne predstavljaju reprezentativan udio u ukupnom uzorku, stoga nisu razmatrani u analizi. Također, uzorak je obuhvatio mali broj ispitanika sa završenom trogodišnjom srednjom školom i doktoratom. Ovi ispitanici uzeti su u razmatranje prilikom analize rezultata istraživanja, uz napomenu da se rezultati istraživanja koji se odnose na ove skupine ne smiju uzeti kao u potpunosti pouzdani. Kada je riječ o procjeni zaštićenosti privatnosti na internetu, nju su najbolje ocijenili ispitanici sa doktoratom, a najlošije ispitanici sa završenom trogodišnjom srednjom školom. Također, najveći udio ispitanika s doktoratom i završenom trogodišnjom srednjom školom su bili žrtve *cyberbullyinga*. Svi ispitanici s doktoratom su naveli da koriste jednu ili više društvenih mreža, a ispitanici s trogodišnjom srednjom školom u najmanjoj mjeri koriste društvene mreže. U ovim indikatorima nije bilo većih razlika među ostalim skupinama. Također više od jedne četvrtine ispitanika s doktoratom navelo je da javno objavljuje sadržaj na društvenim mrežama. Kada je riječ o ostalim skupinama, ispitanici s višom stručnom spremom i završenom četverogodišnjom srednjom školom u nešto većoj mjeri svoj sadržaj na društvenim mrežama dijele javno u odnosu na ispitanike s visokom stručnom spremom. Kada je riječ o učestalosti objavljivanja sadržaja na

društvenim mrežama, i u ovom slučaju prednjače ispitanici s doktoratom, a prate ih oni s trogodišnjom srednjom školom. Kada je riječ o ostalim skupinama, ispitanici s višom stručnom spremom nešto češće objavljuju sadržaj na društvenim mrežama od ispitanika s visokom stručnom spremom ili završenom četverogodišnjom srednjom školom. Kada je riječ o zabrinutosti za privatnost, među ispitanicima nije zabilježena veća razlika, osim u slučaju ispitanika s doktoratom koji su u pojedinim česticima izrazili nižu zabrinutost za privatnost od ostalih dobnih skupina. U bihevioralnoj skali, srednja vrijednost odgovora ispitanika s doktoratom ukazuje na to da su se nešto rjeđe, u odnosu na ostale ispitanike, ponašali u skladu s navedenim tvrdnjama. U slučaju prve čestice ove skale, ispitanici s višom i visokom stručnom spremom su nešto češće odlučivali da izbjegnu posjećivanje sumnjivih internetskih stranica u odnosu na ispitanike sa završenom četverogodišnjom srednjom školom. U ostalim česticama nisu zabilježene značajnije razlike. U slučaju ove varijable, ne možemo reći da su ispitanici s višom i visokom stručnom spremom, kao i ispitanici s doktoratom, u većoj mjeri svjesni nadzora u *cyberspaceu* od ispitanika sa završenom osnovnom te trogodišnjom i četverogodišnjom srednjom školom. Prije svega, ispitanici sa završenom osnovnom školom, trogodišnjom srednjom školom i doktoratom ne predstavljaju reprezentativan broj u uzorku. Također, u pojedinim indikatorima, gdje je to očekivano, nije zabilježena očekivana dosljednost u odgovoru skupina na osnovu stepena stečenog obrazovanja. Rezultati su pokazali da su oni najmanje zabrinuti za vlastitu privatnost, te da u najvećoj mjeri objavljuju sadržaj na internetu i društvenim mrežama. Međutim, kao što je ranije istaknuto, ovi podaci ne mogu se smatrati pouzdanim zbog malog udjela ispitanika s doktoratom u ukupnom uzorku.

Među ispitanicima nije zabilježena veća razlika u procjeni zaštićenosti privatnosti na internetu i društvenim mrežama na osnovu tipa prebivališta. Indikator *Da li ste ikada bili žrtva cyberbullyinga* također nije pokazao značajniju razliku među ispitanicima iz ove dvije skupine. Ispitanici iz ruralnih sredina u blago većoj mjeri posjeduju naloge na društvenim mrežama u odnosu na ispitanike iz urbanih sredina. S druge strane, skoro svaki sedmi ispitanik iz urbane sredine koji posjeduje jedan ili više naloga na društvenim mrežama javno dijeli svoj sadržaj sa drugim korisnicima, dok to radi otprilike svaki devetnaesti ispitanik s prebivalištem u ruralnoj sredini. Među skupinama nisu zabilježene značajnije razlike kada je riječ o učestalosti objavljivanja sadržaja na društvenim mrežama. U svim česticama skale zabrinutosti za privatnost, ispitanici iz urbanih sredina su pokazali nešto veću zabrinutost za privatnost u odnosu na ispitanike iz ruralnih sredina. Također, kada je riječ o bihevioralnoj skali, ispitanici iz urbanih sredina su nešto češće provodili aktivnosti s ciljem zaštite ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama. Rezultati pokazuju da su ispitanici iz urbanih sredina, u skladu s njihovim odgovorima na skali o zabrinutosti za privatnost i bihevioralnu skalu, više zabrinuti

za vlastitu privatnost od ispitanika uz ruralnih sredina. Također, češće su odustajali od posjećivanja nepoznatog sadržaja na internetu od ispitanika iz ruralnih sredina. Međutim, kada je riječ o društvenim mrežama, dosta veći udio ispitanika iz urbanih sredina objavljuje javno sadržaj na društvenim mrežama u odnosu na ispitanike koji žive u ruralnim sredinama. Shodno tome, ne možemo tvrditi da postoji razlika među ispitanicima na osnovu tipa prebivališta kada je riječ o svijesti o nadzoru u *cyberspaceu*.

6. Zaključak

Panoptički sistem predstavlja savršen sistem nadziranja i discipliniranja stanovništva i stvaranja poslušnih individua unutar jednog društva. Foucault je koncept *panoptizma* u društvu konceptualizirao kroz analizu zatvorske reforme u 18. i 19. stoljeću, ali je i sam isticao kako su metode discipliniranja već tada bile ukorijenjene i u drugim društvenim institucijama. *Panoptički model zatvora* je najbolji primjer kako se intenzivni nadzor i discipliniranje mogu provoditi u svim sferama društva. Ovaj oblik nadziranja omogućava, između ostalog, stvaranje određenog znanja o svakom pojedincu preko konstantnog nadgledanja individua.

Razvojem *Internet galaksije*, kako je naziva Manuel Castells, društvena zbilja je jednim dijelom uronjena u novi – virtualni svijet. Kroz komunikaciju u *cyber* prostoru ostvaruje se interakcija koja na određeni način ima slična simbolička značenja kao što je to slučaj u fizičkom svijetu, budući da se u njemu javljaju emocije i uspostavljaju društveni odnosi. U savremenom dobu, većina društvenih sfera nalazi se, na neki način, u *cyberspaceu*. S obzirom na to da veliki broj ljudi danas koristi internet i društvene mreže, jasno je da je društvo velikim dijelom uronjeno u virtualni svijet, zbog čega se i javlja pretpostavka da je i takav svijet značajno obuhvaćen sistemom *panoptičkog nadzora*.

Pravo na privatnost jedno je osnovnih ljudskih prava. Ono je propisano Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima i Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, kao i Ustavom Bosne i Hercegovina i entitetskim ustavima. Međutim, autori ističu da je pravno na privatnost u značajnoj mjeri narušeno uslijed razvoja tehnologije, s obzirom na to da ljudi ostavljaju mnogo podataka u *cyberspaceu*. Drugi autori ističu kako je tehnološki razvoj uveliko otvorio nova vrata panoptičkom sistemu preko sistema video-nadzora ili različitih usluga koje pružaju korporacije specijalizirane za pružanje mrežnih usluga, kao što je to npr. *Google*. Ranija istraživanja su pokazala da većina ljudi ostavlja svoje lične podatke na društvenim mrežama ili drugim internetskim stranicama. Također, istraživanja provedena u Bosni i Hercegovini pokazala su da većina populacije, naročito mladi, svakodnevno koriste internet i društvene mreže. Odgovor na pitanje zbog čega ljudi ostavljaju veliki broj ličnih podataka u *cyberspaceu* moguće je objasniti putem *paradoksa privatnosti*, fenomena prema kojem se ljudi koji pokazuju izrazito veliku zabrinutost za privatnost ponašaju suprotno svojim stavovima, tj. otkrivaju veliki broj ličnih podataka u *cyberspaceu*. Ne postoji konsenzus stručnjaka zbog čega dolazi do ovog fenomena, ali smo predstavili nekoliko teorija koje su nastojale objasniti ovu pojavu. S druge strane, mnoga empirijska istraživanja su potvrdila postojanje ovog fenomena među ispitanicima.

U empirijskom dijelu istraživanja, potvrđena je generalna hipoteza koju smo postavili u uvodnom dijelu rada *da su građani Bosne i Hercegovine svjesni izloženosti nadzoru u cyberspaceu*. Međutim, među ispitanicima nisu zabilježene veće razlike u *svijesti o izloženosti nadzoru* na osnovu socio-demografskih promjena, osim u slučaju spola, gdje su rezultati pokazali da su žene u nešto blažoj mjeri *svjesnije izloženosti nadzoru* od muškaraca.

Potrebno je istaći da rezultati ove studije nameću mnoga pitanja koja mogu biti predmet istraživanja u budućnosti. Prije svega, empirijsko istraživanje koje smo proveli temeljilo se na pretpostavci da je panoptički sistem nadzora putem *cyberspacea* prisutan i da se sprovodi nad građanima Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, ispitivali smo svijest građana o izloženosti nadzoru. Međutim, panoptički sistem i metode i tehnike kojim se on koristi u bosanskohercegovačkom društvu može biti predmet novih studija. Ovo istraživanje ukazuje da su građani svjesni izloženosti nadzoru i da, ostavljanjem velikog broja ličnih podataka na internetu i društvenim mrežama, mogu biti predmet nadzora i discipliniranja putem *cyberspacea*, ali su potrebne dodatne analize koje bi nam dale konkretnija saznanja o tome kako se *nadzor i discipliniranje* provodi. Također, još jedno pitanje koje zahtijeva dodatne studije u Bosni i Hercegovini je fenomen *paradoksa privatnosti*, koji bi trebao biti predmet zasebnog empirijskog istraživanja kako bi se s većom sigurnošću utvrdila njegova prisutnost i razlozi zbog kojeg se javlja. Uzimajući u obzir činjenicu da je cilj istraživanja bio da ispita *svijest građana o izloženosti nadzoru u cyberspaceu* i ponudi temeljne odgovore u kontekstu panoptičkog nadziranja u *cyberspaceu*, studija ima određene nedostake na koje smo ukazali u samom radu. Stoga bi bilo potrebno provesti dodatna istraživanja, u kojem bi se osigurala veća reprezentativnost uzorka i veći broj indikatora, kako bi se stekao dodatni uvid o panoptičkom nadziranju u *cyberspaceu* u Bosni i Hercegovini.

Mehanizmi moći odavno koriste panoptički sistem nadziranja i discipliniranja stanovništva s ciljem stvaranja poslušnika u društvu. Razvoj internet galaksije i sve veća digitalizacija u društvu otvorili su nove mogućnosti po tom pitanju, a pojedinac se skoro niti u jednom trenutku ne može izolovati od stalnog nadziranja. Na osnovu dosadašnjeg razvoja tehnologije i dostupnih istraživanja, možemo pretpostaviti da će se u budućnosti *panoptički nadzor i discipliniranje* intenzivirati, stoga su potrebna dodatna sociološka, pravna, psihološka, komunikološka i druga istraživanja da bi se osigurala nova saznanja i razvile dodatne teorije o nadzoru i discipliniranju ljudi u savremenom dobu.

7. Literatura

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2013). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini - Rezultati popisa*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Preuzeto 6. mart 2022 iz https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/RezultatiPopisa_BS.pdf
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2021). *Demografija 2020*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Preuzeto 6. mart 2022 iz https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2021/DEM_00_2020_TB_1_BS.pdf
- Barth, S., & De Jong, M. (2017). The privacy paradox – Investigating discrepancies between expressed privacy concerns and actual online behavior – A systematic literature review. *Telematics and Informatics*, 34(7), 1038-1058. Preuzeto 7. mart 2022 iz <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0736585317302022>
- Boban, M. (septembar 2012). Pravo na privatnost i pravo na pristup informacijama u suvremenom informacijskom društvu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 49(3), str. 575-598. Preuzeto 22. januar 2020 iz <https://hrcak.srce.hr/86834>
- Carr, N. (2011). *Plitko - Što internet čini našem mozgu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Foucault, M. (1994). *Nadzor i kazna : rađanje zatvora*. Zagreb: Informator.
- Hasanagić, S., Papović, M., & Lević, E. (2021). *Medijske navike odraslih u BiH*. Sarajevo: Vijeće Europe i Regulatorna agencija za komunikacije BiH.
- Lavić, S. (2014). *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Osmanbegović, E. (27. decembar 2011). Aspekti ranjivosti korisničkih podataka na društvenim mrežama - slučaj Bosne i Hercegovine. *Tranzicija*, 13(28), 70-79. Preuzeto 6. mart 2022 iz <https://hrcak.srce.hr/75284>
- Pavuna, A. (maj 2019). Paradoks privatnosti: empirijska provjera fenomena. *Politička misao : časopis za politologiju*, 56(1), str. 132-162. Preuzeto 22. januar 2020 iz <https://hrcak.srce.hr/219878>
- Regulatorna agencija za komunikacije BiH. (2021). *Godišnja anketa korisnika RAK dozvola za pružanje internet usluga u Bosni i Hercegovini za 2020. godinu*. Sarajevo: Regulatorna agencija za komunikacije BiH. Preuzeto 6. mart 2021 iz <https://docs.rak.ba/documents/80cbdd3b-5422-4b72-8edb-e239afafd55d.doc>
- Siemoneit, O., Hubig, C., Kada, M., Peter, M., & Fritsch, D. (2009). Google Street View and Privacy. Some thoughts from a philosophical and engineering point of view. *Proceedings of the 5th Asia-Pacific Computing and Philosophy Conference (APCAP 2009)*, (str. 1-20). Tokyo. Preuzeto 3. mart 2022 iz https://www.researchgate.net/publication/40006314_Google_Street_View_and_Privacy_Some_thoughts_from_a_philosophical_and_engineering_point_of_view
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Telebak, N. (4. oktobar 2021). *Agencija za zaštitu podataka BiH zatrpala prigovorima: Svakodnevno po 10 prijava zbog video-nadzora*. Preuzeto od Srpskainfo:

<https://srpskainfo.com/agencija-za-zastitu-podataka-bih-zatrpana-prigovorima-svakodneвно-po-10-prijava-zbog-video-nadzora/>

Trifunović, V. (2019). Sudska zaštita prava na privatnost u Bosni i Hercegovini. *Bilten sudske prakse*, 9, 66-76.

Ujedinjene nacije. (1948). *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*. Preuzeto od The Office of the High Commissioner for Human Rights: https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cnr.pdf

Ustav Bosne i Hercegovine. (1995). Preuzeto od Ustavni sud Bosne i Hercegovine: https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf

Ustav Federacije Bosne i Hercegovine. (1994). Preuzeto od Parlament Federacije Bosne i Hercegovine - Predstavnički dom: <https://www.predstavnickidom-pfbih.gov.ba/bs/page.php?id=103>

Ustav Republike Srpske. (1992). Preuzeto od Narodna Skupština Republike Srpske: https://www.narodnaskupstinars.net/sites/default/files/upload/dokumenti/ustav/lat/ustav_republike_srpske.pdf

Vijeće Evrope. (1950). *Evropska konvencija o ljudskim pravima*. Preuzeto od European Court of Human Rights: https://www.echr.coe.int/documents/convention_bos.pdf

8. Biografija kandidata

Sanjin Mahmutović rođen je 2. 12. 1996. godine u Sarajevu, gdje je završio osnovnu školu a potom i Gimnaziju Obala u Sarajevu. Upisao je 2016. godine Fakultet političkih nauka u Sarajevu, a diplomirao je 2020. godine na Odsjeku za sociologiju sa prosječnom ocjenom 9.1. Drugi ciklus studija na istom Odsjeku upisuje u 2020. godini te ga završava u roku s prosječnom ocjenom 9.9.

Od novembra 2020. godine angažiran je kao istraživač u Udruženju građana „Zašto ne“ na projektu *Istinomjer*. Također, u pomenutom Udruženju radio je i kao istraživač na projektu *Regionalni indeks otvorenosti*.

U junu 2021. godine izabran je za člana Upravnog odbora Asocijacije studenata Fakulteta političkih nauka u Sarajevu „SPONA“. Upravni odbor Asocijacije imenovao ga je u julu 2021. godine za predstavnika studenata u Naučno-nastavnom vijeću Fakulteta političkih nauka. Od 6. 1. 2022. godine obnaša funkciju delegata u Skupštini Studentskog parlamenta Univerziteta u Sarajevu (SPUS), a od 8. 3. 2022. godine je i član Komisije za naučno-istraživački rad SPUS-a. Jedan je od suosnivača i koordinatora Kluba studenata sociologije „Konstrukt“, koji je počeo sa radom u decembru 2021. godine.

Od novembra 2018. do augusta 2019. godine volontirao je u Institutu za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Također, sudjelovao je u većem broju projekata, konferencija i seminara.

Radovi

- Alibegović, A., Sofradžija, H., Mahmutović, S., i Jandrić, S. (2022). Era of (Bio)technicized Corporeality – from the Culture of Real Virtuality to the New Sphere of the Transhuman Reality. *New Technologies, Development and Application*, (pp. 585-592). Sarajevo. doi:10.1007/978-3-031-05230-9_70

Projekti

- Učesnik/član tima u sklopu projekta *Društvene mreže u prevenciji online nasilnog ekstremizma: Trening i mentorstvo za mlade* (april – septembar 2018.)
- Istraživač na projektu *Istinomjer* (novembar 2020. - trenutačno)
- Istraživač na projektu *Regionalni indeks otvorenosti* (mart – april 2021.)

Konferencije i seminari

- Učesnik u konferenciji *Bosna i Hercegovina i evropske integracije: Perspektiva i realnost* (29. 8. 2020.)
- Učesnik na konferenciji *Uloga mladih u prevenciji negativnih efekata recipročne radikalizacije* (30. 10. 2020.)

Dodatne obuke i obrazovanje

- Islam in Contemporary World; *Centar za napredne studije* (13.8.2020. – 19.8.2020.)
- Ljetna škola Evropske unije; Panevropska unija Bosne i Hercegovine i Fondacija Konrad Adenauer (26. 8. 2020. – 28. 8. 2020.)
- Suprotstavljanje dezinformacijama; UG „Zašto ne“ (2. 12. 2020 – 23. 12. 2020.)
- Korištenje mikrosimulacijskih modela u istraživanju javnih finansija; Centar za razvojne evaluacije i društvena istraživanja CREDI (18. 2. 2019.)
- Business Skills Academy; AISEC i Ekonomski fakultet u Sarajevu (15. 3. 2018.)

Naziv odsjeka i/ili katedre: Odsjek za sociologiju

Predmet: -

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Sanjin Mahmutović

Naslov rada: Panoptikon: nadzor u XXI stoljeću – studija slučaja Bosne i Hercegovine

Vrsta rada: Završni magistarski rad

Broj stranica: 73

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Potpis
